יעקב פינקרפלד

בתי הכנסיות בארץ־ישראל

מוסד הרב קוק ירושלים

יעקב פינקרפלד

בתי הכנסיות בארץ־ישראל

מסוף תקופת הגאונים עד עלית החסידים

מוסד הרב קוק ירושלים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

הדפסת צילום מהמהדורה הראשונה
שיצאה לאור בתש"ז בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים

כל הזכויות שמורות למוסד הרב קוק ירושלים תשל"א
Copyright by Mossad Harav Kook, Jerusalem, 1971

©

Printed in Israel

מוסד הרב קוק מיסודו של הרב י"ל הכהן מימון

הכניסה לחצר של בית הכנסת האיסטנבולי בירושלים

מבוא

ספר כולל של תולדות הארדיכלות של בתי הכנסיות בכל ארצות פזוריהם של היהודים לא נכתב עדיין. החומר העובדתי הידוע כיום, אינו מצטרף כדי מתן תמונה כללית. אף המחקרים המקוריים, שפורסמו בהם תכניות וציורים של מונומנטים מתקופות וארצות שונות, לא רבים הם. עובדה זו, המפתיעה כשלעצמה, סיבתה עמוקה יותר והיא נעוצה בטראגיות המיוחדת של תולדות עם ישראל בכל ארץ וארץ.

אצל כל העמים המיושבים על קרקע מולדתם מאז ומתמיד יכול החוקר לעקוב בקלות אחר תולדות הבניה, לקבוע את זמני שגשוגה או ירידתה, לגלות את הקשר שבין תולדות אלה לבין השתלשלות ה...יסטוריה של העם כולו, כי השרידים הארכיטקטוניים של העבר נשתמרו בחלקם הגדול והם עומדים לרשות מחקרו ובלא כל קשי מיוחד הוא יכול להגיע אליהם. גבולות השטח המיושב על ידי העם קובעים את היקף המחקר; החומר מן הארצות השכנות, שאף אליו קל להגיע, מאפשר לחוקר לעמוד על ההשפעה ההדדית, על הצטלבויות הצורות והתהוות הסגנון.

לא כן המצב אצל היהודים. בכל ארצות הפיזור רואים אנו תקופות קצרות פחות או יותר של יציבות כלכלית וסוציאלית — שבקיומה מותנית אפשרות היצירה גם בשדה הבניה הציבורית — (אם גם מוגבלת על פי רוב הגבלות שרירותיות "חוקיות"), אך במוקדם או במאוחר מפסיק אותן פרק זמן של דכוי, רדיפות, השמדה. שארית הפליטה עוזבת את הארץ שישבה בה עשרות או מאות בשנים ויוצאת לנדודים חדשים. המונומנטים הבנויים נעזבים וחוט ההתפתחות הטבעית נתק. ובשעה שאצל תושבי הארץ העיקריים נמצא בכל דור איש שידאג בחיבה לשמירתם ולהחזקתם של הבנינים הציבוריים שנשארו מן העבר, הרי את המונומנטים של היהודים מעוניינים אנשי המקום להרוס ולהשמיד לבל ישאר זכר לתולדות ישראל בארצם. רק במקרים נדירים עד מאד גורם רגש הפייטיזם לגבי הערך האמנותי האוביקטיבי להצלת בנין בודד זה או אחר. בנינים מעטים אחרים נשתמרו לרגל אדישותם של אנשי הסביבה או מפני שסיגלום לצרכי עצמם, אך בסך הכל מעטים הם מאד העדים של העבר היהודי.

הכרח ההשתרשות בארץ־מקלט חדשה תובע התחלה מבראשית בשדה הבנין כמו בשאר שטחי החיים ולכך דרושה מידה רבה של הסתגלות לתנאי הסביבה, השונים על פי רוב מאלה שבהם נמצאו היהודים קודם לכן. הארדיכל נאלץ לחפש אפשרויות של התאמה בין צורות הבנין והחלל הטבועות בזכרונו מהתקופה הקודמת ובין התנאים הכלכליים, התכניים והסגנוניים החדשים. כך נוצרים במרוצת הזמן טיפוסי בנין חדשים ואתם פתרונות שונים לצורת חלל בית־הכנסת.

ניתוק הקשר האורגאני בין תקופה לתקופה ובין ארץ לארץ, מפצל את תולדות הארדיכלות העברית לאיים רבים ומבודדים מבחינת המרחק והזמן. עובדה זו מעמידה בפני החוקר קשיים ומכשולים אשר אין דוגמתם אצל כל אומה תרבותית אחרת בעולם.

אולם הסיבה האוביקטיבית: כמותם המצערה של השרידים הארכיטקטוניים שנשארו לפליטה מרבבות הבנינים וקשי חקירתם מפני שהם מפוזרים בתפוצות ישראל אינה המכשול היחידי בכתיבת

תולדות הבניה של בתי הכנסיות; נוסף על כך גם גורם פסיכולוגי מכריע: הדעה הקדומה, כי היהודים מטבע ברייתם לא נִחֲנו בכוח יצירה בשדה האמנות בכלל והארדיכלות בפרט. אמונה מטפיסית זו, שנעימה אנטישמית נשמעת בה, רווחת עד היום במידה כזו, שאף חוקרים והיסטוריונים יהודיים נתפסים לה. דעותיהם של החוקרים החלוצים בשדה האמנות העברית—קויפמן[1], ברזון[2], הנוצרי פרויבערגר[3] ועוד אחדים, היו כקול קורא במדבר—אם כי על סמך החומר הזעום שרוכז בידם, הצביעו כבר גם הם על קוים יהודיים אספציפיים אחדים. לא הועילו הרבה לתיקון המעוות גם חוקרים לא יהודיים חשובים, וולף[4], שטרז'יגובסקי[5], לקלרק[6] ואחרים, שהתחילו מנסחים בספריהם את המושג "אמנות יהודית" ואף הראו את השפעתה המכרעת של זו על ראשית האמנות הנוצרית הקדומה בארצות התהוותה.

עדיין צבת בצבת נתונה: אי־ידיעת החומר הדוקומנטארי המעט ופיזורו מקילה על השתרשות הדעה שהזכרתי וזו האחרונה כובלת את ידי החוקרים ואינה נותנת להם להשקיע את המאמץ הרב הדרוש, כדי למצוא את ההוכחות היכולות לסתרה. שתי סיבות אלו, האוביקטיבית והסוביקטיבית כאחת, גרמו לעובדה שהזכרתי בראשית דברי, כי מעטות כיום הלבנים להקמת הבנין הכללי של תולדות הארדיכלות העברית בכלל ובתי הכנסיות בפרט.

מלבד העבודות על בתי הכנסיות העתיקים בארץ־ישראל וסביבות הים התיכון, הוקדשו הספרים והמונוגראפיות שנכתבו עד עתה, רובם ככולם, למונומנטים של רכוזי היהודים באירופה המזרחית והמרכזית. ביניהם זכו לפרסום יסודי ומקיף יותר בתי הכנסיות באיזורים המזרחיים של אירופה, ביחוד אלה הבנויים עץ[7] וכן הבנויים אבן אשר בפולין[8]. תשומת לב מיוחדת עוררו בתי הכנסיות המעטים הידועים מימי הבינים[9] כגון אלו שבוורמיזה, שפיירא, רגנשבורג, פראג[10], ועוד.

---

[1] מאמרים אחדים ב-David Kaufmann: Gesammelte Schriften במיוחד המונוגראפיה illuminierte Handschriften המצורפת לספרם של Müller—Schlosser: Haggadah von Sarajevo, Wien 1898.

[2] ר' M. Bersohn: Kilka słów o dawniejszych bóżnicach drewnianych, w Polsce I—III Kraków, 1885—1903 (תורגם לשפות אחדות).

[3] ר' H. Frauberger: Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler I—VI, Frankfurt a. M. 1900—1909.

[4] ר' O. Wulff: Altchristliche und byzantinische Kunst, Berlin 1914.

[5] ר' H. Leclercq: Manuel d'archéologie chrétienne, Paris, 1907.

[6] ר' J. Strzygowski: Orient oder Rom, 1901; Eine alexandrinische Weltchronik ועוד.

[7] מן הספרים המקיפים: Bersohn: Kilka Słów...; Gloger: Budownictwo drzewne w dawnej Polsce; K. Mokłowski: Sztuka ludowa w Polsce, Lwów 1903; Breyer, Eisler, Grunwald: Holzsynagogen in Polen, 1934.

[8] ר' Grotte: Deutsche, böhmische und polnische Synagogentypen 1915; (שם גם ביבליוגרפיה נוספת), ספריו של מאיר בלבן: Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku, Lwów 1919; Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki, Lwów, 1909; Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu I,II, 1926; Zabytki historyczne Żydów w Polsce, Warszawa 1929; Die Judenstadt von Lublin, Berlin 1919 ותאורים ותרשימים של בתי כנסיות אחדים פורסמו על ידי האקדמיה הפולנית בקראקא בתוך Sprawozdania Akademji Umiejętności w Krakowie T. III—VI. A. Szyszko-Bohusz: Materjały do architektury bóżnic w Polsce, Kraków 1929 ועוד.

[9] ר' R. Krautheimer: Mittelalterliche Synagogen, Berlin 1927. שם גם ספרות.

[10] "אלטנייושול" בפראג זכתה למונוגראפיה מופתית מלווה תכניות, צלומים רבים ושרטוטי פרטים ארכיטקטוניים שנעשו בידי מוסד מדידות ממשלתי: Dr. Z. Münzer: Die Altneuschul in Prag, Jahrbuch z. Gesch. d. Juden in d. tschechoslov. Rep., Jhrg. IV.

בשנים האחרונות, לפני פרוץ המלחמה, התחילה מעמיקה ההבנה בצורך לאסוף ולעבד את החומר הקיים. הופיעו אוספים מחוזיים אחדים, כגון זה שמארץ הריינוס [11] מוירטמברגיה [12] ומטשכוסלובקיה [13]. בחיבורים אלה ניכרים אותות של סכנת הכליה המתקרבת. אולי משום כך היו המוציאים לאור מעונינים לפרסם תצלומים מרובים ככל האפשר של המונומנטים, בלא לחכות לאפשרות של עיבוד מדעי יסודי וויתרו אפילו על עריכת מדידות ותכניות.

אולם אחרי הכל, מקיפים כל הפרסומים רק מעט מזעיר אף מן החומר אשר היה קיים עוד על פני הקרקע לפני פרוץ המלחמה. מארצות המזרח — מהן אזכיר רק את ארמניה, איראן, עיראק, מצרים, אפריקה הצפונית — לא פורסם כמעט כלום; בארצות אלו עברו על היהודים פרקי זמן ארוכים של חיי שלוה ושקט ומרובים שם ללא ספק בניני בתי הכנסיות מתקופות שונות. ידיעות על קיומם מגיעות אלינו לעתים בקשר עם הריסתם.

מארצות הפיזור המנותקות, כגון תימן, הודו, חבש, ועוד, נעדר החומר לחלוטים. צלום בודד ומקרי בספר היסטוריה או מאמר בכתבי־עת מצוירים, אין בהם כדי לקבוע בודאות את הטיפוס, שאליו משתייך הבנין, או כדי לתת אפשרות להשוותו עם הצורות הידועות מארצות הגולה האחרות. על זאת יש להצטער במיוחד, כי קרובה לודאי ההנחה, שדוקא בשל נתוקן שמרו העדות בארצות אלו על הדמות המקורית של חלל בית הכנסת ואולי אפשר יהיה עוד למצוא את הצורות הראשונות, כפי שהובאו לשם מארץ־ישראל, מבבל או ממצרים במאות הראשונות של פיזור העם.

ברור, איפוא, כי רק מחקרים יסודיים, שיקיפו את כל המונומנטים הקיימים עדיין בכל ארץ וארץ יוכלו לסתום את הפרצות בידיעותינו על קו התפתחותה של הארדיכלות של בתי הכנסיות — פרצות, שמספרן עולה לאין ערוך על מספר החוליות הידועות שבשרשרת.

כבר מעט החומר אשר בידינו מראה, כי הבניה הסאקראלית העברית התפתחה בכוונים מתפצלים עד כדי יצירת מספר טיפוסים מושלמים של החלל, אשר אין להכיר בהם סימני השפעה הדדית ישירה. על רקע זה של רבוי הצורות מתבלט התפקיד המיוחד שמלאה ארץ־ישראל במשך כל הדורות — גם בתולדות בתי הכנסיות — כחוליה מקשרת בין חלקי העם הפזורים.

ביכלתנו להבחין כאן שתי תקופות עיקריות: הראשונה, המגיעה עד ימי הביניים, היא התקופה של יצירת דמויות ארכיטקטוניות ראשוניות וגבושן לטיפוסים מסוימים, טיפוסים אשר הועברו מארץ־ישראל לארצות הגולה ובעיקר לסביבות הים התיכון. תקופה זו של השפעה ישירה מן המרכז אל מרחקי הגולה נפסקת בהתחלת ימי הבינים לרגל הרדיפות הקשות מידי השלטון הביזאנטי, שגרמו כנראה להפסקה מוחלטת וממושכת בבנית בתי הכנסיות [14].

רק בתקופת הגאונים בארץ־ישראל, במאות IX/X עד מחצית XI, מתעוררת שוב היצירה הארדיכלית

---

[11] ר' Moses Jüdische Kult- und Kunstdenkmäler in: Rheinischer Verein für Denkmalpflege und Heimat-Schutz 1931, Heft I: Aus der Geschichte der Juden im Rheinland.

[12] ר' Jüdische Gotteshäuser und Friedhöfe in Württemberg, hg. von Oberrat der Israel. Religionsgemeinschaft Württembergs 1932.

[13] ר' Die jüdischen Denkmäler in der Tschechoslovakei, Veröffentl. der Denkmal-Kommission des Obersten Rates d. jüd. Kultusgem.-Verbände in Böhmen, Mähren und Schlesien, Prag 1933.

[14] מכל מקום לא נתגלו עדיין בנינים שהוקמו בין המאה השביעית לבין העשירית, אם גם בסוף תקופה זו, תחת שלטון הסאסאניים, הגיעו קהילות יהודיות בארץ־ישראל למצב של פריחה יחסית.

לפריחה קצרה, זו שהנחילה לנו בדמות בית כנסת הרמב"ן בירושלים טיפוס חדש של החלל שהיה בכוחו להרחיק לכת עד לרכוזי היהודים באירופה המרכזית, כפי שהנני מקווה להוכיח בהמשך דברי[15].

עם חידוש העליות לארץ־ישראל, מימי גירוש ספרד, מתחילה, אחרי ההפסקה הארוכה, התקופה השניה. ובעוד שבתקופה הראשונה היתה ארץ־ישראל הצד הנותן מבחינת יצירת טיפוסים ארכיטקטוניים בשביל הגולה, הופכת היא בתקופה השניה — הנמשכת עד ימינו — בעיקר למקום "קבוץ־גלויות" של צורות החלל הסאקראלי, שנוצרו בינתיים בארצות הגולה השונות. השליחים והעולים מעוררים את הצורך להקים בתי כנסיות בקהילות המתחדשות, ההולכות וגדלות. העולים מביאים אתם את דמות בתי הכנסיות המקובלת בעריהם או בארצות מוצאם; פתרון בעית החלל וכן הפרטים הארכיטקטוניים של אלה משתקפים בהכרח בבניה המתחדשת; מצד שני משתנית צורה מסורתית זו עם ההסתגלות לחומר הבנין המקומי וסגולותיו. למשל: את מקומו של גג העץ המקרה כרגיל את הבנין באירופה התיכונית או המרכזית הופסת כפה או קמרון אבן.

כתוצאה מתהליך זה אנו רואים בארץ־ישראל בתקופה השניה כעין חתך ארכיטקטוני המראה הצטלבות צורות, מעברים והשפעות הדדיות של טיפוסי בתי הכנסיות, שמוצאם מארצות שונות.

אשר לתקופה הראשונה, שהמונומנטים שלה נתגלו על־ידי החפירות והחקירות הארכיאולוגיות, שנערכו ביובל השנים האחרון, הרי פורסם חומר רב בפובליקציות ובדינים וחשבונות על החפירות האלו. אך עדיין מורגש העדרו של ספר מכנס וכולל, שיקיף את כל המונומנטים על תכניותיהם ויגדיר את מקומה של תקופה זו של הבניה העברית בתולדות הארדיכלות. ואשר לתקופה השניה — חסרה בכלל הדוקומנטציה הראשונית, רשומי התכניות והתמונות של הבנינים אשר נשתמרו עדיין ושבחלקם הגדול הם ממלאים את תעודתם עד ימינו. עבודה זו נעשית דחופה ביותר לאור הסכנות המרובות הצפויות לקיומם של הבנינים הללו[16].

הספר המוגש בזה לקורא בא למלא את החסר ולהביא לידיעת הרבים את החומר העובדתי — תאורי בנין, תרשימים ותצלומי בנינים הקיימים עוד[17], החל מן העתיקים ביותר מסופה של תקופת הגאונים וגומר באלה, אשר נבנו עשרות שנים אחדות אחרי עלית החסידים. הסתפקתי בבנינים שהם, לדעתי, בעלי ערך ארכיטקטוני או חשיבות היסטורית. מבין בתי הכנסיות שנהרסו או נשרפו למחצה על־ידי הפורעים עלה בידי לכלול בספרי את בית הכנסת של אברהם אבינו בחברון ובית הכנסת ביפו.

תאורי הבנינים — 24 במספרם — ערוכים לפי הערים: ירושלים, חברון, טבריה, צפת ויפו. החלק האחרון של הספר יוקדש להערכה כללית מסכמת, חלוקת הבנינים לטיפוסים, נתוח קשריהם לטיפוסים הידועים לנו מן הגולה, מיון ההשפעות ההדדיות שביניהם, פרטי המבנה והקשוטים. אולם ניצול מלא של חומר זה יהיה אפשרי רק כאשר תתרחבנה ידיעותינו על בתי הכנסיות בארצות אחרות. הוא יוכל אז לעזור להבהרה יסודית יותר של תולדות הארדיכלות של בתי הכנסיות באלפיים שנות קיומה.

בחבור הספר מצאתי עזרה ועדוד רב מצד הנשיא והועד של החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה. תודות להשתדלויות חברי הועד, הפרופ' ש. אסף, מר ש. ייבין, ד"ר ב. מייזלר, הסכים "מוסד

---

[15] ראה תאורי בית כנסת הרמב"ן ושל הקראים בירושלים. ודאי קדמה לבניה בירושלים בתקופה זו בניה בטבריה, אולם ממנה לא נשארו עדים עד ימינו.

[16] ואמנם נחרבו בשנים האחרונות בתי כנסיות לא מעטים, בעלי ערך אמנותי או היסטורי רב: אזכיר רק את אלה, שחוללו ונשרפו במאורעות הטראגיים של השנים האחרונות בירושלים, יפו, חיפה, שפרעם, חברון. — את בית הכנסת "הגדול" בטבריה אשר יחד עם הנספחים אליו היה קרבן לשטפון של שנת תרצ"ד וכן החלק האשכנזי של ישיבת ר' מאיר בעל הנס על יד חמי טבריה, שהתמוטט ברעידת האדמה של תרפ"ח.

[17] כל התכניות והתצלומים נעשו בידי המחבר, פרט לצילום מס' 26, אשר נלקח מגנזי הלשכה הראשית של קרן היסוד בירושלים, ומס' 75, אשר צולם עוד לפני 20 שנה על־ידי מר סוסקין, תל אביב.

הרב קוק" להדפיס את הספר ואף לכסות את הוצאות ההכנה. על כך נתונה תודתי העמוקה לראש המוסד, הרב יהודה ליב הכהן פישמן, אשר הראה תמיד הבנה מלאה לחשיבות המפעל. עלי להודות מקרב לב לפרופ' ל. א. מאיר, על התעניינותו הערה ונכונותו לעזרה בכל עת. בהמשך עבודתי הפרו לא אחת השיחות אתו את מחשבתי, הוא גם לקח על עצמו את הטורח של קריאת כתב היד. מר יצחק בן צבי עזר לי הרבה במראי המקומות הספרותיים ואף לווה אותי בסיורי בבתי הכנסיות של ירושלים. הוא היה הראשון, שהפנה את תשומת לבי לבית כנסת הרמב"ן.

חברי, המהנדס סעדיה גולדברג, נתן את חלקו לשיפור סגנון הספר. תודתי נתונה למר יצחק ורפל, אשר לא חסך מזמנו והשקיע עמל רב בהוצאת הספר בהידור, לפי האפשרויות הנתונות במסיבות הזמן. מר נפתלי בן־מנחם קרא את דפי ההגהות והעירני על כמה דברים. תודתי נתונה לו בזאת. כן עלי להודות למר יעקב בן־צבי, בעל דפוס מרכז בירושלים, ולפועליו, על הרצון הטוב בו טפלו בהדפסת ספר זה ועזרו לי לשוות לו צורה נאה. כולם יעמדו על הברכה!

תאור הבנינים

ירושלים

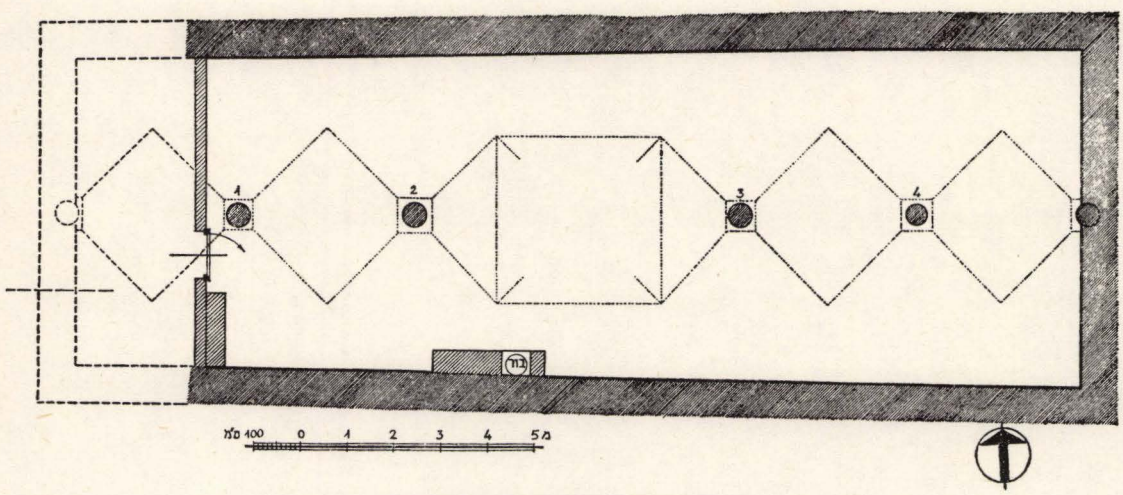
כל בתי הכנסיות של ירושלים, שנכללו במחקר זה, נמצאים בתחומי העיר העתיקה, ברחוב היהודים ובסביבתו. המסייר בהם מרגיש, כי בוניהם התכוונו להתקרב ככל האפשר למקום בית המקדש והכותל המערבי, אשר אליו מכוונים כל ארונות הקודש.

1. בית כנסת הרמב"ן (תכניות א, ב, ציורים 1—3)

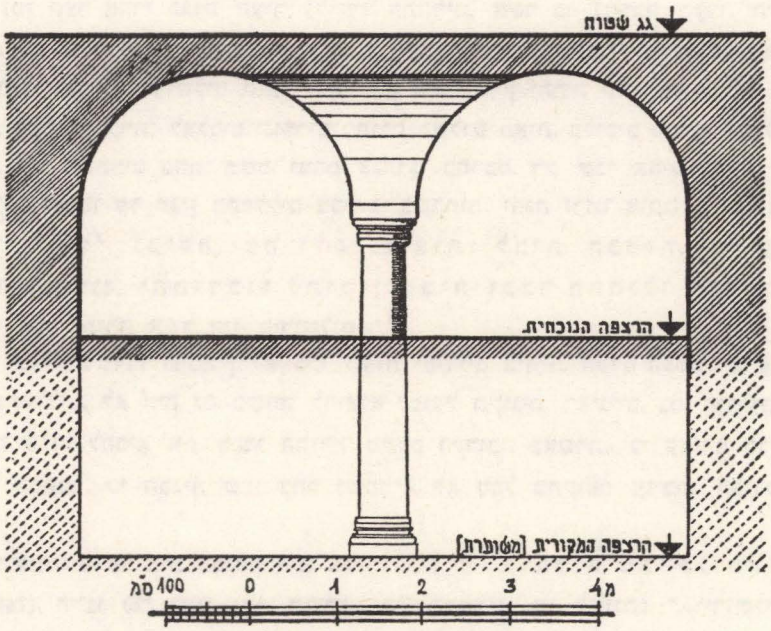
הבנין, אשר לפי המסורת שימש לפנים בית כנסת להרמב"ן, נמצא במרכז רחוב היהודים, בצדו המזרחי. הוא נשען בכתלו הצפוני לבית הכנסת "חורבת ר' יהודה החסיד" ובכתלו הדרומי למסגד קטן עזוב, כעת תחנת משטרה. הבית הוא הקדש מושלמי, אולם למשפחה יהודית יש "פירמן" של חזקה עליו זה כיובל שנים והוא משמש כיום מגבנה. בדיקה מעמיקה של הבנין והשוואת מצבו הנוכחי לתאורים שבאגרות הנוסעים מאשרת במלואה את המסורת הקדומה ומאפשרת את זהויו בודאות מוחלטת בתור בית הכנסת של הרמב"ן.

א. תאור הבנין במצבו הנוכחי

פרוזדור צר וארוך מוביל מן הרחוב דרך חצר קטנה מוקפת דירות צפופות לאולם מוארך הפונה מזרחה. רוחב הקיר המערבי 6.75 מטר והמזרחי 7.30 מ. אורכו של האולם כ-18.70 מ. לאורך ציר האולם ארבעה עמודים, המחלקים אותו לשני סטָוים (aisle) סימטריים, מקורים לכל ארכם קמרונים גליליים. הקמרונים המתקמרים ועולים מן הכתלים, הדרומי והצפוני, נתמכים בציר הבנין בקמרוני ערב הנשאים על שורת העמודים.

תרשים א. בית כנסת הרמב"ן, תכנית

תרשים ב. בית כנסת הרמב"ן, חתך ברוחב

בהמשך שדרת העמודים החפשיים בנוי אל תוך הקיר המזרחי עמוד נוסף, התומך את הכותל ונושא את ראשית הקמרונים (השווה התכנית). הקוטר העליון של העמודים אינו שווה בכולם ומידותיו הן בין 47 — 52 ס"מ. כותרות העמודים — וכנראה גם העמודים עצמם — לא נועדו מלכתחילה לבנין זה, אלא נלקחו מבנינים עתיקים יותר. על כך מעידות כותרותיהם: שלש מהן הן בסיסי עמודים רומיים לשעבר (ציור 2) ולעמוד הרביעי ניתנה כותרת ביזאנטית מאוחרת משובשת ומטושטשת (ציור 3).

כיום נשאר מגולה רק השליש העליון של העמודים ושני שלישים בערך נמצאים מתחת לפני הרצפה, שגבהה כגובה פני הכביש של רחוב היהודים. הרצפה אינה ישרה והעמודים בולטים ממנה כדי 87 — 111 ס"מ. גובה קדקד הקמרונים מעל הרצפה 3.50 מ' ומראשית הקמרונים כ־2.0 מ'. בפנים האולם, סמוך לקיר הצפוני, נמצא פי בור מים עמוק, אשר מתחת לבנין.

האולם מחוסר חלונות ואפל. הוא מקבל את אורו מפתח הכניסה היחידה ומארובות אור אחדות, שנקבעו בתוך הקמרונים ואשר מוצאן מעל לחצר עליונה המהווה כיום גג שטוח לבנינו. את ראשית אחת הארובות רואים בציור 3.

באולם מחיצות ארעיות אחדות, בנויות עץ ופחים, רבדים (ציור 3) וקשתות המשמשים לתפקידים שונים בעשיית הגבינה והחסנתה. כל אלה, וכן גם ארובות האור, נוספו רק בעשרות השנים האחרונות, כאשר נלקח הבית לתפקידו הנוכחי (מסיבת מקריותם של פרטים אלה, אשר אין להם כל קשר קונסטרוקטיבי או ארכיטקטוני לעצם הבנין, לא סומנו בתכניתנו, שלא לטשטש את צורת הבנין בעיקרו).

ב. זהוי הבנין ותקופותיו לאור התעודות הספרותיות

שלשה הם המקורות, אשר צרופם מאפשר לנו לזהות את הבנין בבטחה וגם לציין את תולדותיו. בסעם הראשונה מתואר הוא במכתבו של רבי משה בן נחמן מגירונה — הרמב"ן — אשר ביקר בירושלים

בשנת ה' כ"ז, זמן קצר אחרי כבוש העיר על־ידי התתרים, אשר בו נחרבה העדה היהודית. הרמב"ן כותב לבנו[18], "...ומה אגיד לכם בענין הארץ כי רבה העזובה וגדול השממון, וכללו של דבר, כל המקודש מחבירו חָרֵב יותר מחבירו, ירושלים יותר חרבה מן הכל וארץ יהודה יותר מן הגליל. ועם כל חרבנה היא טובה מאד, ויושביה קרוב לאלפים ונוצרים בתוכם כשלוש מאות, פליטים מחרב השולטן, ואין ישראל בתוכה, כי מעת באו התתרים ברחו משם, ומהם שנהרגו בחרבם. רק שני אחים צבעים קונים הצביעה מן המושל ואליהם יאספו עד מנין מתפללים בביתם בשבתות. והנה זרזנו אותם ומצאנו בית חרב בנוי בעמודי שיש[19] וכיפה יפה ולקחנו אותו לבית הכנסת. כי העיר הפקר וכל הרוצה לזכות בחרבות זוכה. והתנדבנו לתיקון הבית וכבר התחילו ושלחו לעיר שכם להביא משם ספרי תורה אשר היו מירושלים..."[20].

התקונים, שעליהם מדבר הרמב"ן, לא יכלו להיות יסודיים ביותר. העדה הקטנה, שרק בשבתות היתה מכנסת כמנין מתפללים, לא היה גם בכוחה להוציא לפועל תקונים רציניים. גם הידיעה, כי מיד אחרי התחלת התקונים שלחו להביא את ספרי התורה משכם הקרובה מאשרת, כי עבודת בדק הבית נמשכה זמן קצר מאד. מסתבר, כי הבנין, שבו בחר הרמב"ן, לא סבל בתקופת עזיבתו הקודמת, אלא נזקים קלי ערך בלבד.

הידיעה השניה בדבר בית הכנסת היא אגרתו של ר' עובדיה מברטנורה, כתובה לאביו בשנת רמ"ח (1488), היינו 220 שנה אחרי הידיעה של הרמב"ן. וזו לשונה: "...וירושלים רובה חרבה ושוממה... ובית הכנסת של ירושלים היום, אין בה ספרי־תורה כי אם מעט מזער, תחת אשר היו בה... ובית הכנסת של ירושלים הוא בנוי על גבי עמודים, וארוך וצר ואפל, ואין נוגה לו, כי אם מן הפתח, ובתוכו בור של מים. ובחצר בית הכנסת, קרוב מאד, יש במה ומוסקיטה לישמעלים כי היה הבית ההוא בתחלה של יהודי אחד ומפני קטטה ומחלוקת שהיה לו עם היהודים, נעשה ישמעאל, ובראות אמו כי בנה המיר דתו על כל הכעסים שהכעיסוהו היהודים, עמדה והקדישה את ביתה, אשר בחצר בית הכנסת, לבית תרפות של ישמעאלים ולעשות בו מוסקיטא להנקם מן היהודים. והוא אשר גרם את כל הרעה אשר באה להחריב את בית הכנסת ולאבד ממנם של ישראל. וכמעט אבד זכר ישראל מלשבת בירושלים, לולי רחמי ה' אשר נתן אותם לרחמים אז בעיני המלך ונגד רצון כל שריו ועבדיו וכל עם ארצו, צוה לבנות את הבית כבתחילה ולרומם האחרון מן הראשון. והחצר אשר בו בית הכנסת גדולה מאד ובתוכה בתים רבים וכלם הקדש מאשכנזים..."[21].

את הידיעה השלישית על הבנין מוסר ר' משה באסולה אשר בשנת רפ"ב (1523), תייר

---

[18] האגרת פורסמה לאחרונה על־ידי אברהם יערי, אגרות ארץ־ישראל, הוצאה "גזית", תש"ג, עמ' 85—86.

[19] עלי להביע את תודתי לידידי הגיאולוג ד"ר מ. אבנימלך מן האוניברסיטה העברית בירושלים, אשר הואיל לבדוק חתיכות אבן מארבעת העמודים של בית הכנסת. לפי הגדרתו, האבן המונוליטית של כל העמודים היא גיר דולומיטי קשה וגבישי, נוח לליטוש יפה, מהשכבות התחתונות של סלעי דולומיטים, כנראה מסביבות מוצא. ביחס למלים "עמודי שיש" הוא כותב: "מבחינה מדעית המונח "שיש" אינו מתאים לחומר עמודים אלה, אולם למעשה לא רק בעבר אלא גם היום משתמשים במונח זה בהוראה אחרת. כך למשל במסחר אבנים ובמלאכת בנין היום מתכוונים בשם שיש לכל אבן אשר ניתנת יפה לליטוש ולהברקה (כדוגמת 4 העמודים של בית הכנסת). לא פעם פונים אלי בשאלות או בהערות על שיש כאשר הכוונה היא לדולומיט או לגיר פחות או יותר גבישי. הכינוי "עמודי שיש" אשר בתאורו של הרמב"ן, אינו נסתר, איפוא, בהחלט על־ידי תוצאות הבדיקה".

[20] ההדגשות שלי. י. פ.

[21] אגרות ארץ ישראל, עמ' 127, 129.

בארץ־ישראל[22] וראה את הישוב קם ומתחזק קמעא קמעא תחת שלטון הטורקים, אשר כבשו את הארץ מידי הממלוכים: "...בית הכנסת אחד בלבד יש בירושלם ויפה הוא עם ארבעה עמודים התור. ארכו ס"ג פידי[23] ורחבה כ"ח ולפנים ההיכל חדר עם ספרי תורה סביב הם יותר מששים. הם מתפללים למזרח והוא נגד בית המקדש ואין לבית הכנסת אורה אלא מן הפתח שהוא במערב וחלון קטן עליו וגם ביום משתמשים לאור הנרות שמדליקים סביב...".

תאור הבנין הניתן בשתי האגרות האחרונות מתאים למצבו הנוכחי. בתקופת הרמב"ן נשא עדיין הבית כיפה, אשר נחרבה בפרק הזמן שלפני ביקורו של ר' עובדיה. לתקופת התיקונים "לפי צו המלך" יש ליחס את סתימת החלל אשר נתהווה בקמרונים אחר הריסת הכיפה וכתוצאה מסתימת מקור האור נשאר האולם אפל (אילו היה האולם מחוסר כיפה מלכתחילה, היה נמצא כאן בהכרח בין העמודים "2" ו־"3" — עמוד נוסף — ראה התכנית). גם שאר הפרטים הנזכרים אצל שני הנוסעים מתאימים למציאות של היום. האולם המכוון מזרחה, כלפי הכותל המערבי, מקבל את תאורתו היחידה מפתח הכניסה אשר במערב; בנוי על "4 עמודים בתור" ובתוכו בור מים. מהבימה הקרובה שהיתה בחצר לא נשאר שריד, כי במרוצת הזמן נבנו דירות על רוב שטחה של החצר. אולם המסגד (המוסקיטא), שנבנה אז על ידי אמו של היהודי המומר, במקומו עומד ומעליו מתנשא מינרט הסמוך לבית הכנסת של ר' יהודה החסיד (ראה ציור 30)[24].

היחס בין אורך הבנין לרחבו, הנתון באגרתו של ר' משה באסולה במספרים של פיידי, מתאים למצב של היום. מכאן, שהריסת החלק הקדמי (המערבי) של הבנין והקמת הקיר המערבי מחדש במקום שבו הוא נצב כיום, חלו על כל פנים לפני ביקורו של התייר האחרון.

ג. צורת הבנין לראשונה. תקופותיו השונות וזמן הקמתו

תולדותיו הארכיטקטוניות של הבנין מאז החזיק בו הרמב"ן ועד ימינו, נהירות לנו, איפוא, לפי העדויות הספרותיות. מקורות אלה מאשרים גם את הֶחְזֵרָה (ריקונסטרוקציה) של צורת הבנין הראשונה, שהיא מתבהרת לנו על סמך הפרטים הארכיטקטוניים. החלל היה "דו־סְטָוי". במרכזו התנשאה הכיפה, הרבועה בתחתיתה. יש להניח כי כאן — מתחת לכיפה — היה מקומה של הבימה. ארון הקודש — "ההיכל" של ר"מ באסולה — היה סמוך לקיר המזרחי. נראה לי, כי בהתאם לשני הסטוים כלל אז ההיכל מערכת של שני ארונות סימטריים בתוך שקעים לצדי העמוד, שנשתמרו עוד — דוגמת ארון הקודש הכפול בבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי בירושלים, הקיים עד ימינו (ראה להלן).

---

[22] יצחק בן צבי: מסעות ארץ ישראל לרבי משה באסולה, ספריה לידיעת ארץ ישראל של החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ספר יא, ירושלים תרח"ץ. בהערה לע' 60 מוסר בן־צבי פרטים נוספים לתולדות בית הכנסת: "בית הכנסת אחד יש בירושלם — זהו, בלי ספק, בית הכנסת של הרמב"ן, שהמושלמים ניסו לגזול אותו מידי היהודים בסוף המאה הט"ו, כמסופר אצל מג'יר א־דין, והיהודים הצליחו בשעתם להחזירו במאמר המלך במצרים. ושוב נגזל מהם, בסוף המאה הט"ז והפעם לצמיתות; בימי התייר שלנו היה, איפוא, בית כנסת זה ברשותם של היהודים. יש יסוד לחשוב, שזהו בית העמודים אשר מדרום לחרבת ר' יהודה החסיד".

[23] רגל, piedi.

[24] H. Frauberger: Ueber Bau und Ausschmückung alter Synagogen (Mitteilungen der Ges. zur Erforschung jüd. Kunstdenkmäler, Frankfurt a/M. 1901, 25 (עמ' מסרסם את הצלום של בית הכנסת "החורבה" יחד עם המינרט וראה אותו שייך לבית הכנסת (השווה ציור 30) das Mi- „Bisher ist uns nur eine turmartige Anlage, naret in der grossen Synagoge in Jerusalem bekannt". ידיעה זו בטעות יסודה ורק קרבתו המקרית של המינרט לבית הכנסת גרמה לאי הבנה זו.

את מקומו המקורי של הקיר המערבי אפשר לקבוע בקלות על־ידי ריקונסטרוקציה של הקמרון המתקמר מעמוד "1" מערבה עד למפתחו המלא (בהתאמה לקמרון אשר בין העמוד "4" והקיר המזרחי) — ראה הַחֲזֵר בתכניות א ו־ב. לפיכך היה מלכתחילה אורכו הכללי של האולם כ־20.0 מטר; היחס בין אורכו ורחבו של החלל היה, איפוא, כ־3 : 1. גם גבהו ניתן להערכה: בדעתנו את הקוטר העליון של העמודים (בממוצע 50 ס"מ) נוכל להניח, כי גובה העמודים היה 3 מטר בערך. (היחס 6 : 1). בתוספת הבסים (בלי תושבת), הכותרת והקמרון נקבל את הגובה הכללי של האולם עד לתחתית הכיפה 6.00 מטר בערך. במקרה שבסיסי העמודים לא עמדו ישר על רצפת האולם אלא על תושבות, יעלה גובה החלל על האמור. לידי בטחון מוחלט בידיעת הגובה של האולם אפשר היה להגיע על ידי חפירה עד לשטח הרצפה המקורית. חפירה כזו לא זו בלבד שהיתה נותנת תשובה על שאלת קיום התושבות וצורת בסיסי העמודים, אלא היתה אולי מגלה גם את שרידי "ההיכל" וצורתו. יתכן שהיו מתגלים גם ספסלים בנויים לאורך הקירות: רמז לאפשרות של קיום ספסלים כאלה נוכל לראות ברבדים הנוכחיים משני צדי פי הבאר (ראה תכנית). חפירה כזו והורדת הטיח מחלקו של הקיר המזרחי היו מראים גם אם היו בקיר זה חלונות, אולי מעל לארון הקודש.

עוד מימי הבנין הראשונים היה נמצא בו בור המים ופיו סמוך לקיר הדרומי[25]. בסיכום הדברים אנו יכולים להגיד, כי — חוץ מפרטים קלי ערך — ברורה לנו התמונה הכללית של החלל. מתקבל על הדעת, כי להקמת בנין מונומנטלי כזה מכוסה כיפה נבחר מגרש, המאפשר לראות את הבנין גלוי מכל ארבעת צדדיו. מכל מקום, קיימת עדיין עדות, כי לפחות ממערב (צד הכניסה) ומדרום לא היה נוגע בו שום בנין אחר. כאן היתה חצר מרווחת, שבה עמדה בימה, השייכת לבית הכנסת. השאלה, אם גם ממזרח היה קיר הבנין גלוי יכולה למצוא את פתרונה לאחר הורדת הטיח או על ידי חפירה: אם יתגלו כאן שרידי חלונות ואם לאו.

נשאר לנו לנסות להשיב על השאלה, לאיזו מטרה נבנה הבנין תחילה ומה התפקיד שמילא לפני שנעזב ותוקן שוב בידי הרמב"ן. מקומו של הבית ופרטיו הם העומדים כאן לעזרתנו.

עם חידוש התישבות היהודים בירושלים בימי עומר, התרכזו הם דרומה מבית המקדש[26], מקום רובע היהודים גם במאות מאוחרות ועד היום. מקומו של בנין הרמב"ן הוא במרכזו של רובע זה. טבעית היא, איפוא, ההנחה, כי בנין מונומנטלי כזה, בטבורו של הישוב העברי המתחדש, יכול היה להיות רק בית כנסת, בית מדרש, או ישיבה. כוון הבנין כלפי בית המקדש, מזרחה; בור המים הנמצא בתוך האולם; החצר המרווחת המאפשרת כינוסים המוניים והקמת הבימה — כל אלה מסייעים להנחה באופן מכריע. לא יפלא, איפוא, כי הרמב"ן מצא את הבנין מתאים מכל הבחינות — ובעצם רק החזיר אותו לתפקידו, לאחר תיקונים קלים בלבד.

לפתרון השאלה בדבר זמן הקמת הבנין יועילו שיקולים ארכיטקטוניים אלה: הכותרת הביזנטית של עמוד "4" (ציור 3) נלקחה, כפי שהוזכר, מבנין אחר, עתיק יותר. וכיון שנמצאה במצב משובש ומטושטש, אפשר להניח, כי עבר זמן מסויים מאז חרב הבנין הראשון עד שהוכנסה לבנין שלנו. מתוך כך מסתבר, כי על כל פנים לא נבנה בנייננו לפני כיבוש העיר על ידי המושלמים — מאורע שעלול היה לגרום הריסת מונומנט ביזנטי. בזה ניתנה הגבלת הזמן לאחור. מצד שני באה בחשבון להקמת בנין בית כנסת זה רק אחת משתי תקופות השגשוג היחסי בתולדות הישוב הירושלמי בימי הביניים. הראשונה

---

[25] מטעמים קונסטרוקטיביים אי אפשר להניח, כי הבור נכרה בבית קיים ועומד. חפירה עמוקה—בחלקה חציבה בסלע — בעומק של מטרים אחדים מתחת ליסודות של כתלים נושאים בבנין קיים ומקורה קמרונים, היתה גורמת להתמוטטות הבנין. חפירת הבור קדמה, איפוא, בהכרח להקמת קירות הבנין. רק את פי הבור היו מגביהים בכל פעם יחד עם הגבהת פני רצפת האולם.

[26] ספר הישוב, כרך שני, תש"ד, ע' טז.

היא תקופת הגאונים, השניה תקופת כיבוש ירושלים על ידי צלח־אד־דין בשנת 1190, אשר בה הותרה שוב חזרת היהודים אליה. תקופת פריחה זו נמשכה עד 1244 — שנת כיבוש העיר והחרבתה בידי התתרים. אולם העדר כל סימן השפעה גוטית של נוסעי הצלב או של אמנות מושלמית מאוחרת בפרטים הארכי־טקטוניים ומציאת קמרונים מעוגלים, המתאימים לסגנון הרומני, מכריחים אותנו ליחס את הבנין לתקופת הפריחה הראשונה, לתקופת הגאונים. רק בזמן זה, תקופת המעבר באמנות של המאות X—XI, אפשרית היתה אי־ההבנה הפורמלית הבולטת, המתגלה בשימוש בסיסים רומיים בתור כותרות לצד כותרות ביזנטיות.

חפירה בתוך האולם היתה יכולה אולי גם פה להגביל ביתר דיוק את זמן הקמת הבנין ולאמת את ההשערה, כי לפנינו הבנין המקורי של ישיבת הגאונים הירושלמיים.

2. בית הכנסת של הקראים[27] (תכניות ג, ד, ה, ציורים 4 — 7)

במקום שבו מתרחב רחוב הקראים העקלקל לרחבה קטנה, מול בית הכנסת "תפארת ישראל", עומד בית הכנסת של הקראים. אולם התפילה הקטן ומספר דירות עניות ופרימיטיביות המרוכזות סביב חצרו נשארו עדים אחרונים לזמנים, אשר בהם היתה עדת הקראים בעלת משקל וחשיבות ברובע זה של העיר; עד היום נקרא הרחוב רחוב הקראים, אולם הבתים לאורכו עברו כבר מזמן לידים אחרות.

ישוב הקראים בירושלים החל עוד בימי ענן, מיסד הכת, במאה ה־IX[28] במאות הבאות זכתה הקהילה הקראית לתקופת שגשוג ניכר. לראשיתה של תקופה זו, שנמשכה מן המאה ה־X ועד ה־XII, יש לייחס גם את בנין בית הכנסת שלפנינו. אמנם המסורת ואף כתובת אחת בבית הכנסת משנת תרכ"ד[29] מיחסות את הקמתו של הבנין לענן, אולם סגנון הקמור המוצלב עם קדקדיו המוגבהים מראה על זמן מאוחר יותר.

א. אולם בית הכנסת

המסורת מספרת כי המושלים העמידו אז כתנאי להקמת הבנין איסור לקרוע חלונות בכתליו. הבנין כולו הוא מתחת לפני החצר ורק אור קלוש, החודר דרך ארובות, אשר נקרעו בקמרוני האולם ואשר תבות מזוגגות מכסות את מוצאיהן מעל למרצפות החצר, מפזר במקצת את האפלה השוררת בפנים. (ראה תכנית ד כאן והשווה גם תכניות ד, ה ב"ירושלם"). מחצר בית הכנסת מוביל אל האולם סולם מדרגות מקורה קמרון גלילי. רצפת האולם נמוכה מן החצר כדי 4.70 מ' וכדי 2.70 מ' מפני רחוב הקראים.

במשך הזמן חלו באולם בית הכנסת שינויים ותיקונים רבים והוא קטן בהרבה מן החלל המקורי. צורתו כעת מרובע בלתי משוכלל שגודלו 5.60 × 6.50 מטר בערך. אולם השקעים אשר בקירות מרחיבים אותו במידה ניכרת וכך מגיע אורכו הכללי ליד הקיר המזרחי ל־8.00 מטר. עמוד התוך המרובע היחיד (ציור 4) — 98 × 98 ס"מ — נושא את הקמרונים הצלביים מוגבהי הקדקד. האולם מחולק לשני חלקים: החלק המערבי, שאליו יורדים מן הכניסה, משמש כעין עזרה: מכאן עוברים אחרי חליצת הנעלים לחלק המזרחי, מקום התפילה עצמו, אשר רצפתו, רצפת עץ — מוגבהה במקצת. על רצפה זו פרושות מחצלות בימי חול ובמועדים גם מרבדים.

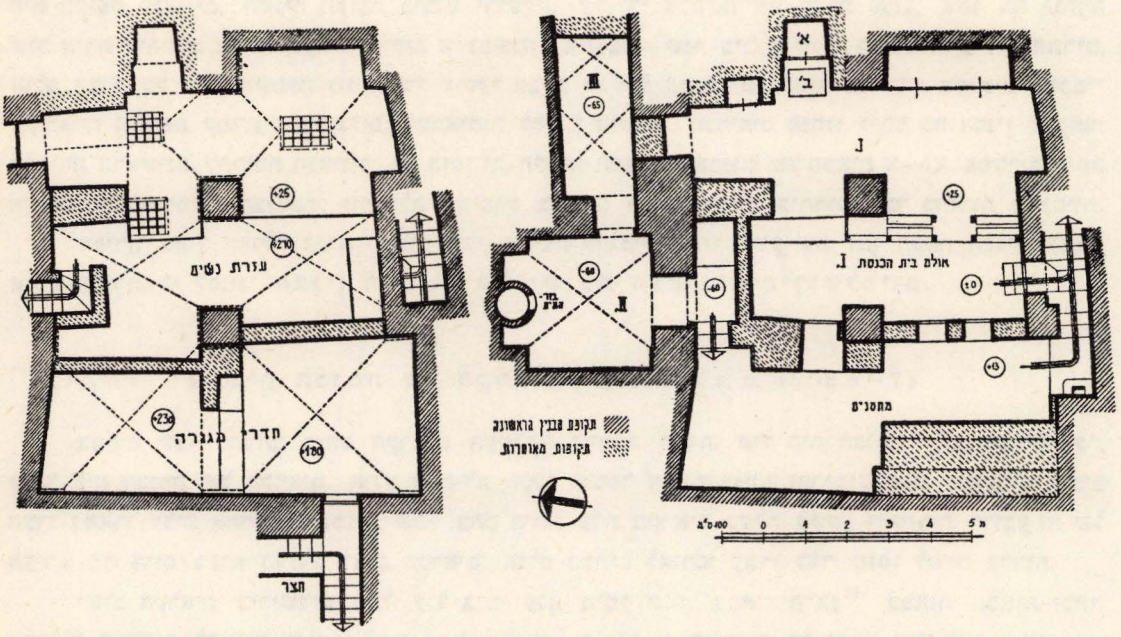
בחלקו המערבי של האולם הותקן במחצית גובהו יציע מלוחות עץ, הנסמך על עמודי עץ אחדים.

---

[27] תאורים מפורטים, ציורים ותכניות נוספות של בית הכנסת וכן גם העתק של כל הכתובות הנמצאות בו ימצא הקורא במאמרי: בית הכנסת לעדת הקראים בירושלים ב"ירושלם", קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים תרפ"ח. עיין גם: סנחס גראייבסקי, אבני זכרון, חלק ג, ירושלם תרפ"ט.

[28] ספר הישוב, כרך שני, ע' נ.

[29] את הכתובת יש ליחס לחוקר הקראי פירקוביץ.

תרשים ג. בית הכנסת של הקראים:
אולם התפילה והחדרים הסמוכים

תרשים ד. בית הכנסת של הקראים:
החלק העליון של האולם, עזרת נשים, חדרי מגורה הסמוכים

הוא משמש עזרת נשים (ראה תכנית ג ו־ד). שבכות סריגים מבדילות בינו לבין האולם. עזרת נשים זו נוספה רק לפני עשרות שנים אחדות. הכניסה אליה היא מאחת הדירות הסמוכות.

בכותל המזרחי של האולם שלשה שקעים. באמצעי נפתחת מגרעה תנייניות (סֶקוּנדַרית) של ארון הקודש. לפניו עומדת הבימה בצורת שולחן מטלטל, שמזיזים אותו מכאן בשעת העבודה (ציור 5). כל השקע בצורתו של היום הותקן במאוחר ואף פנים ארון הקודש מרוצף מרצפות חרסינה מודרניות. מעל לארון דולק נר תמיד.

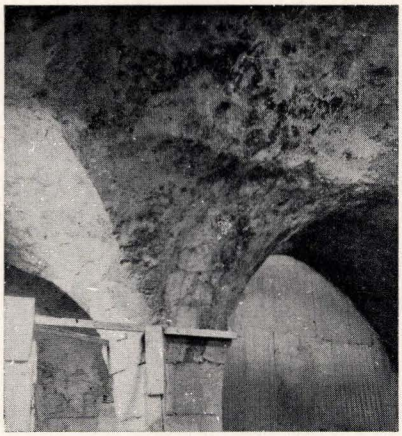
משמאל של השקע ארון ספרים קטן בנוי בקיר ומימינו ארון גדול שרוחבו כ־3.0 מטר. בפינה הדרומית, סמוכה למגרעת זו, נראית מגרעת הקיר הדרומי, שרחבה כ־2.0 מטר ובה אצטבה, שעליה שורת פמוטות עתיקים (ציור 6). ממולה, בקרן צפונית־מזרחית, מגרעה מיוחדת (ציור 5). היא נמוכה ועמוקה מן האחרות וקמרונה הגלילי אינו אופקי, אלא יורד לצד המחיצה הסוגרת את המגרעת מצפון. נראה לעין, כי לפנינו רק מגרעה מדומה, אשר נשארה אחר סתימת המעבר, שהיה יורד כאן לחדר אחר. לפרט זה נחזור עוד להלן.

ב. החדרים הסמוכים

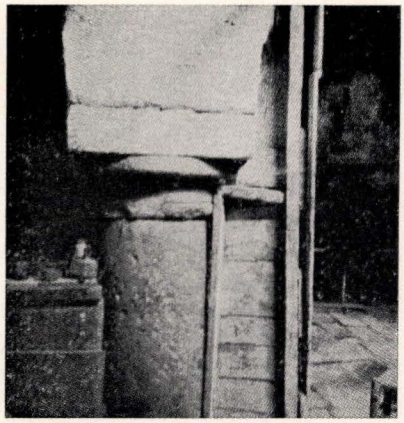
המדרגות היורדות מן החצר לאולם התפילה נמשכות אחרי הפנייה לדלת האולם עוד שלש דרגות נוספות עד לרחבה שבקיר המערבי שלה קבוע כיור עתיק לנטילת ידים; הוא אינו בשימוש זה זמן רב (השווה תכנית ג). מרחבה זו פונים ימינה לשני חדרים מחוברים זה לזה, המשמשים כעת מחסנים. משניהם פתחי חלונות לאולם בית הכנסת. הקיר המבדיל בין המחסנים ובין האולם—פרט לאומנה הבולטת במרכזו—נבנה במאוחר והמחסנים שימשו עזרת נשים לפני שהעבירוה ליציע, שבו היא נמצאת כיום. פתחי החלונות בקיר המבדיל איפשרו לנשים לראות ולשמוע את הנעשה באולם.

גם תקרות המחסנים הבנויות בחצי הגובה בין הרצפה והקמרונים הראשוניים ויוצרות חדרי דירה

לוח א

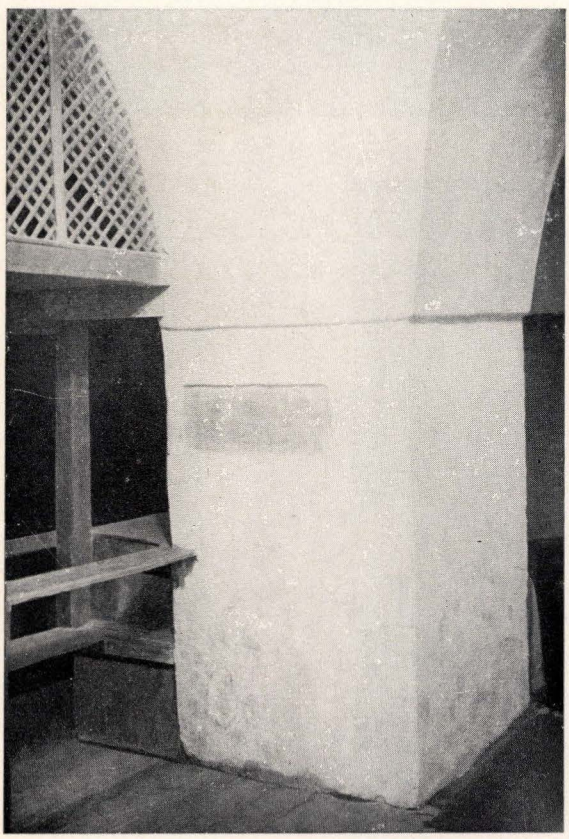
1. בית כנסת הרמב"ן
קמרונים עם סימן תחתית הכיפה

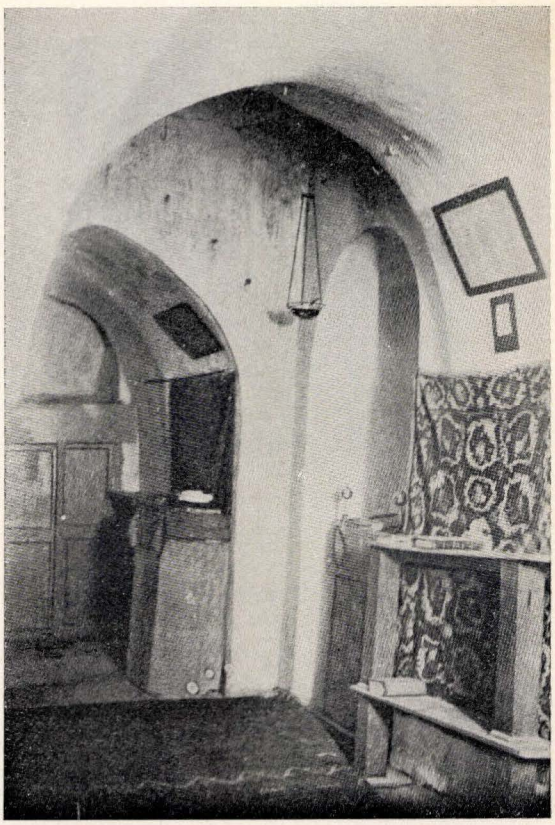
2. בית כנסת הרמב"ן, עמוד "3"

3. בית כנסת הרמב"ן, עמוד "4"

4. בית הכנסת של הקראים, עמוד התווך

5. הפינה הצפונית המזרחית

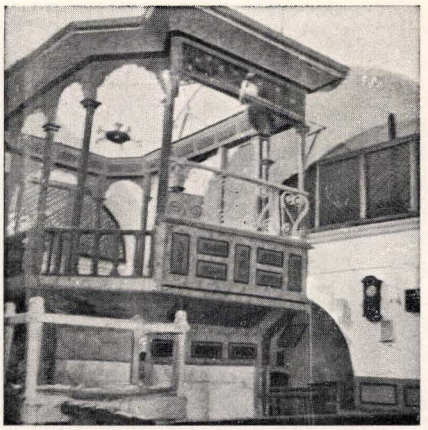

6. השקע עם הפמוטים,
מלמעלה ארובת־חלון

7. המעבר מן החדר המוארך
לבור המים

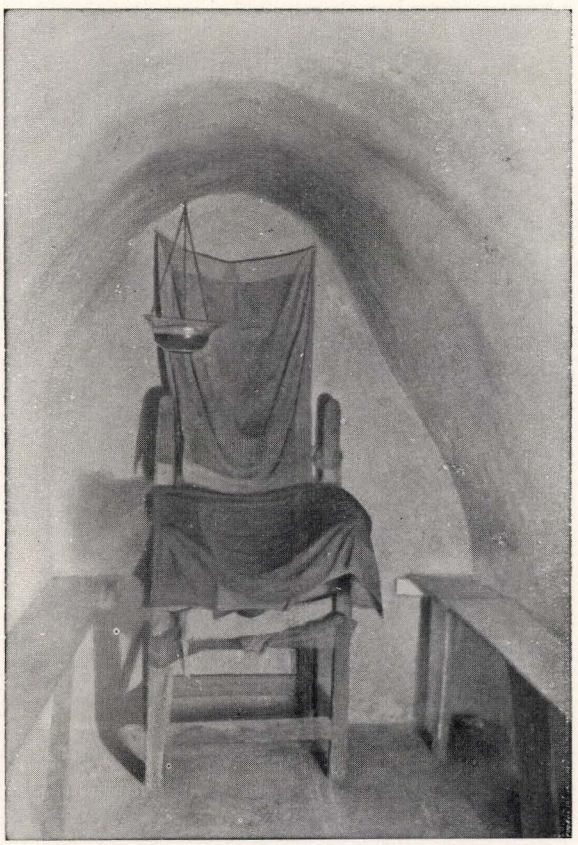
לוח ג

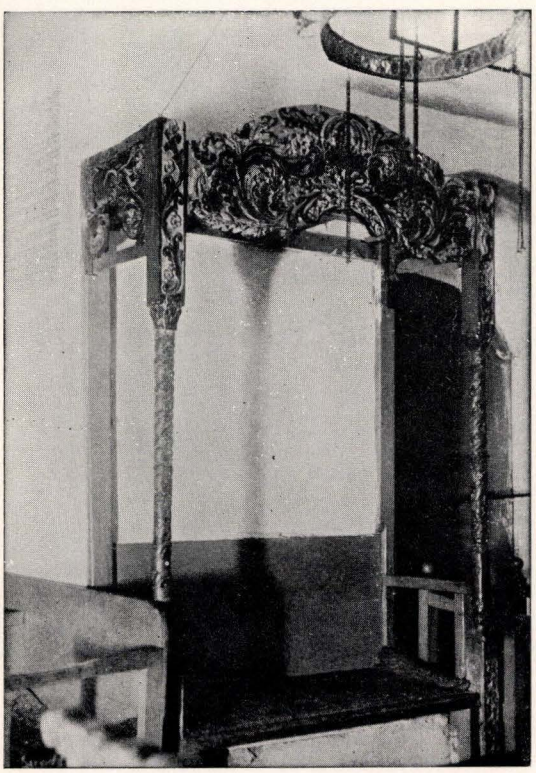
8

9

10

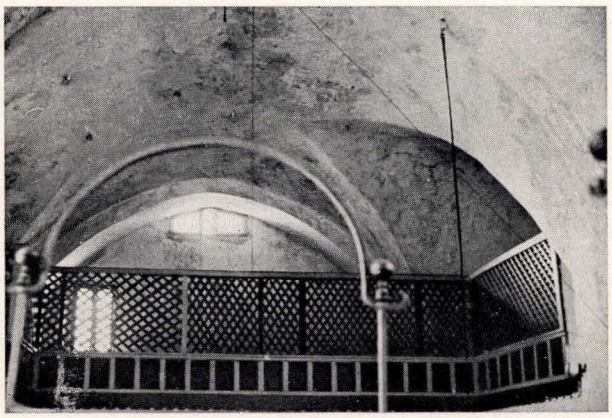
11

בית הכנסת אליהו הנביא :

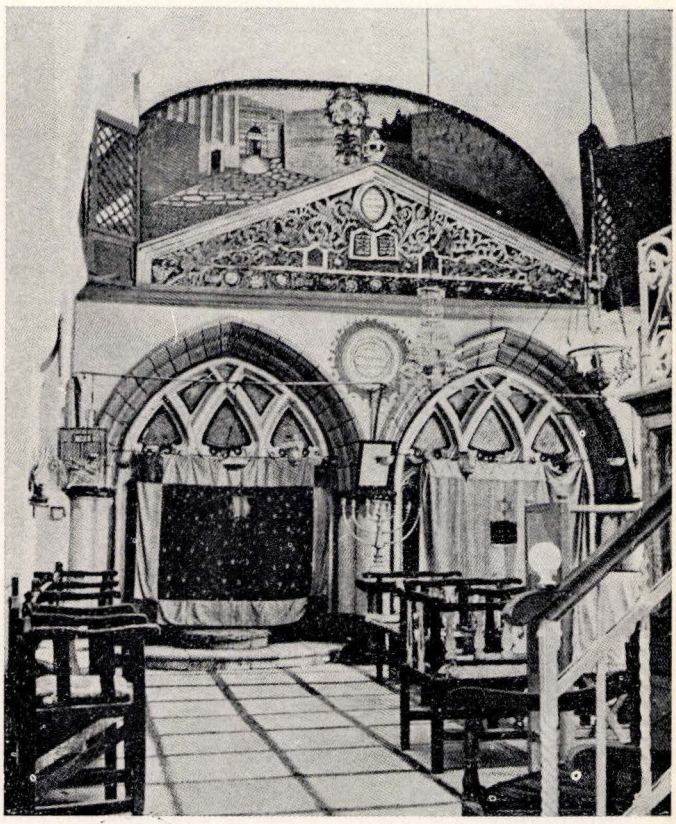
8. הבימה
9. ארון הקודש
10. "כסא אליהו הנביא"
11. "כסא החתן"

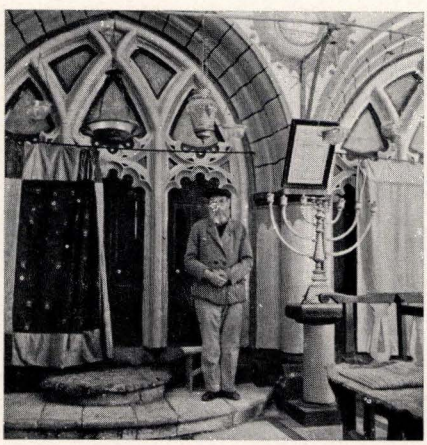
12. האבן הסוגרת של הקמרון האמצעי

13. עזרת הנשים

14. ההיכל

15. פרט של ארון הקודש

נמוכים מעל למחסנים, נבנו בתקופה מאוחרת. הוא הדין לגבי הקיר העבה, התומך במערב את תקרת המחסן הראשון. התקרה התמוטטה כאן שלש פעמים במשך הזמן ובכל פעם נתמכה על ידי קיר חדש נוסף. כך נבנה כאן קיר תומך, בעל שלש שכבות סמוכות זו לזו, אשר עביו כיום 1.70 מטר. כל שטח המחסנים נקרע מן החלל של בית הכנסת ונראים עוד המקומות של החבור הגרוע בין החלקים הנוספים לבין הקירות המקוריים מתקופת הבנין הראשונה (השווה סימון הקירות החדשים בתכנית).

מן הפינה הצפונית מזרחית של המחסן השני יורדות שלש מדרגות הרוסות למחצה אל מעבר קטן וממנו פונים שמאלה דרך פתח נמוך בעל קשת מחודדת לחדר של בור המים. זה האחרון הוא חלל ארכיטקטוני משוכלל, כמעט רבוע (גדלו 3.20 × 3.50 מ׳), מקורה קמרון צלבי. בקירו הצפוני מגרעת רחבה ובצידה צנור עבה בנוי (קטרו 1.10 מ׳), המוביל אל בור מים שעומקו 8 מטר. בצנור פתח, המאפשר שלשול דלי לבור לשאוב מים. הצנור נמשך כלפי מעלה ועובר דרך הקמרון לדירה שנבנתה מעל לחדר הבור, המשמש לה כעת באר.

בקיר המזרחי פתח קטן, אף הוא בעל קשת מחודדת (ראה ציור 7). הפתח מוביל לחדר צר ומוארך, מקומר קמרונים צלביים. החדר סגור ממזרח בקיר חדש, החותך אותו לפני קצה שדה הקמרון השני. מתחת לקמרון הראשון רואים בקיר הדרומי סימנים ברורים של סתימת מעבר, אשר הוביל פעם מכאן לאולם בית הכנסת ונסגר במחיצה בנויה. זוהי סתימת השקע שבפינת האולם הצפונית־מזרחית, שנזכרה למעלה. מצד החדר הארוך רואים עוד את המדרגה התחתונה, שמעליה נבנתה המחיצה הסותמת. זוהי המדרגה הראשונה משלש המדרגות אשר היו פעם במעבר. בקיר הצפוני, מול המעבר האמור, נמצאת מגרעה קטנה לנר או פנס להארת החדר.

כל החדרים הסמוכים לאולם בית הכנסת הם חסרי חלונות וחשוכים לגמרי.

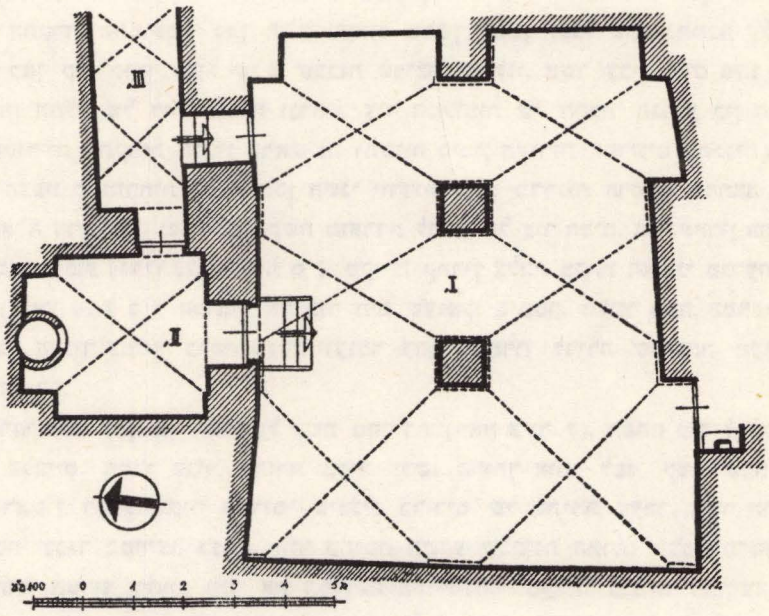
ג. בית הכנסת בצורתו הראשונה

(השווה את תכנית הריקונסטרוקציה ה וסימני הקירות המאוחרים בתכניות ג ו־ד)

החצרות של הבתים הישנים בסביבת בית הכנסת הקרובה נשארו, במשך מאות שנות קיומן, בגבהן הראשון ורובן עמוקות היום כדי מטרים אחדים מתחת לפני הכביש, אשר התרומם במשך התקופה הארוכה. לראשונה התנשא, איפוא, הבנין מעל לפני הסביבה בכל גובהו והמדרגות הבלתי נוחות היורדות עכשיו מן החצר לבית הכנסת הן תוספת מאוחרת. כך אפשר להסביר את הרוחב המקרי של הרחבות (הפודסטים), שאינו שווה בכולן ואת אופן התקנתן המלאכותי, בעיקר ליד דלת הכניסה הנוכחית לאולם; אף זו האחרונה נקרעה במקום לא נוח ובריחוק מן הכיור העזוב. תחילה היתה הכניסה ליד הכיור שנשאר במקומו מאז. לפני דלת הכניסה היתה כאן כנראה עזרה או חצר ומכאן ירדו הנכנסים במדרגה אחת לאולם בית הכנסת.

בדיקת האומנה השניה (אשר באמצע הקיר המבדיל בין האולם והמחסנים) — ראה תכנית ג — מוכיחה, כי היא עמדה חפשית כמו האומנה הראשונה, שהיא כיום ״עמוד התוך״. הקירות החדשים בנויים אבני גויל, שהונחו על שכבות עבות של טיט ואבני שדה קטנות: האומנה עצמה בנויה אבני גזית והיא מתאימה מכל הבחינות לאומנה הראשונה וגם אופן עבוד האבן שווה בשתיהן. בכל מקומות החבור של הקירות החדשים אל הישנים נראים סימני הטיח, אשר כסה לפנים את אלה האחרונים. הקמרונים המתקמרים משתי האומנות לכל הצדדים, נבנו בזמן אחד. ראשיתם בולטת 2—3 ס״מ. מן האומנה (ראה ציור 4) והוא הדין גם מטפחות הקמרונים שמעל הקירות, הן באולם עצמו והן בחדרים הסמוכים (ראה ציור 6 מימין).

תכנית הריקונסטרוקציה מראה את צורת האולם, כפי שהיתה לראשונה, בלי הקירות אשר נוספו במשך הזמן. לפי זה היה האולם דו־סטוי, בעל שתי אומנות חפשיות בצירו. אורכו היה 10.80 מ׳, רחבו

תרשים ה. בית הכנסת של הקראים: תכנית הריקונסטרוקציה

ליד הקיר המזרחי כ־8.0 מ׳ וליד הקיר המערבי 9.0 מ׳ בערך. אפשר להניח, ששני ארונות קודש עמדו בשני השקעים לצידי האומנה הבולטת מתוך הקיר המזרחי, בדומה למצב בבית כנסת הרמב״ן.

לא מן הנמנע הוא, כי האולם היה ארוך יותר וגם האומנה אשר בין שני השקעים בקיר המזרחי עמדה חפשית והאולם נמשך מזרחה. על שאלה זו אפשר יהיה להשיב בודאות לאחר הורדת הטיח ואולי גם הוצאת חלקים מן הקיר המזרחי. מובן, שגם אז ישאר לפנינו חלל דו־סטָוִי, אלא שיהיה בעל שלש אומנות חפשיות בצירו ואף יותר.

מתקבל על הדעת, כי האולם המקורי, אשר התנשא כולו מעל לפני הקרקע, היה מואר בחלונות שבכתליו ואך עם הגבהת פני הסביבה נסתמו החלונות ובמקומם נקרעו ארובות האור — ואז נוצרה הדעה כי בית הכנסת היה אפל מראשיתו.

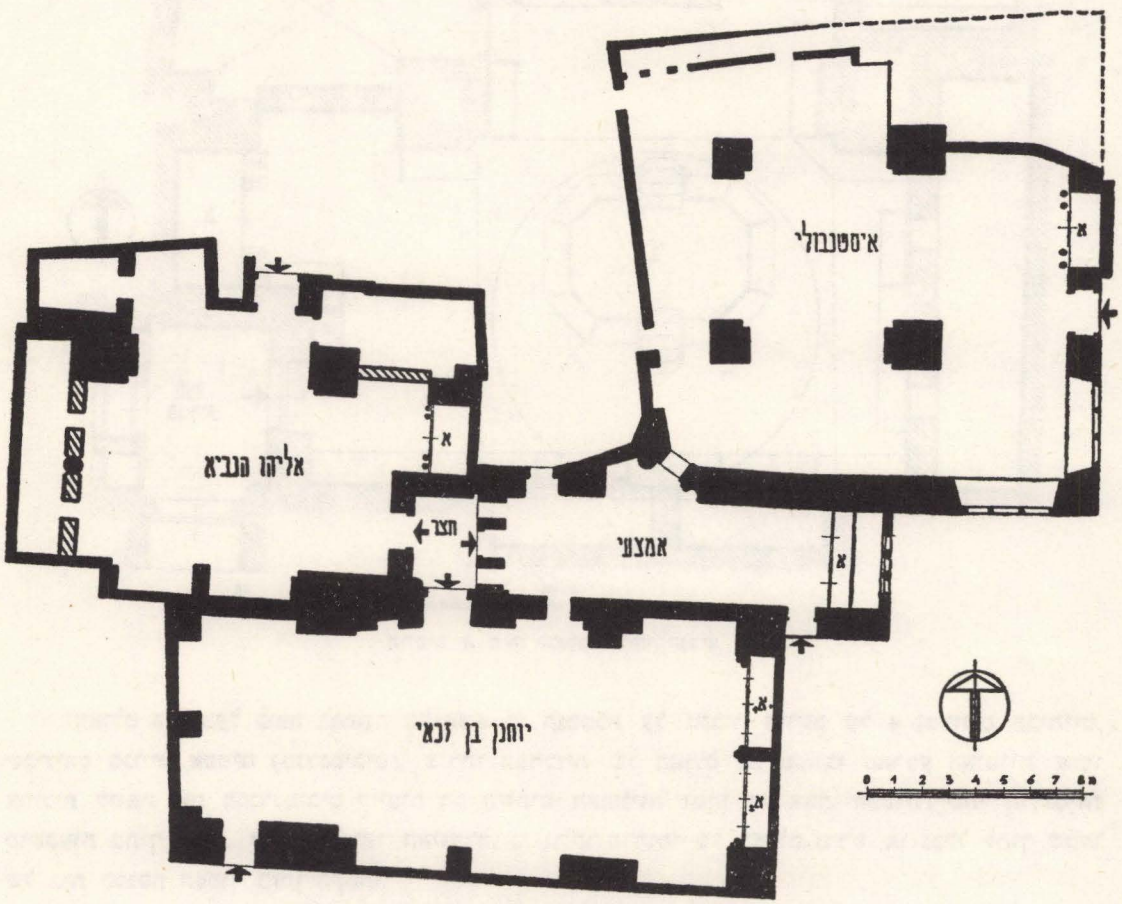
בקיר הצפוני היו שני פתחי מעבר עם דלתות. המערבי שבהם, בעל שלש מדרגות, אשר עוד נשתמרו בחלקן, הוביל לחדר של בור המים, והשני — המזרחי, דרך המעבר היורד לחדר המוארך. כפי שראינו השתמר חדר בור המים בצורתו המקורית, אולם החדר המזרחי נסתם ולא ידועים עוד אורכו, צורת המשכו וקצהו במזרח, כפי שהיה בתחילה. פתיחת הקיר הסתום וגלוי המשך החדר על ידי חפירה במקום זה ומתחת לכביש, העובר כעת במרחק 1.70 מ׳ משם, היו אולי משלימים את התכנית. אולם גם במצב הקיים אפשר להסביר את תפקיד החדר המוארך והמעבר ממנו לאולם על סמך השוואה עם בית כנסת אחר, ״ישיבת אור החיים״ (ראה להלן). החדר המוארך הוביל מחדר בור המים למקוה, אשר ממנה — דרך המעבר בעל שלש המדרגות — היו המתפללים — או החכם לבדו — עולים אחרי הטבילה אל ההיכל. מקום הטבילה היה ממזרח לפתח הסתום של החדר המוארך. את המים למקוה היו מעבירים מ״חדר בור המים״ הקרוב. יש להניח כי בזמן הראשון היתה למקוה גם כניסה מיוחדת מן הרחוב וזו היתה גם הכניסה הראשית.

הבנין המקורי לא הכיל עזרת נשים כלל ורק במשך הזמן הוקדש חלקו המערבי (המחסנים של עכשיו) לעזרת הנשים. יחד עם זה נסתם מעבר המדרגות היורד מן האולם למקוה ונפסק הקשר הבלתי

אמצעי בין האולם לבור המים. אולם עזרת הנשים החדשה נשארה קשורה לחדר הבור ובאמצעותו גם למקוה, אשר כנראה נתיחדה בזמן זה לשימוש של הנשים בלבד.

במשך הדורות נצטמצם כל הקומפלכס הארכיטקטוני של בית הכנסת שכלל מלבד האולם — את החצר, המקוה, בור המים, הקשורים קשר אורגני ביניהם — לחדר תפילה קטן, שרק במועדים הוא מכנס בין כתליו מספר מתפללים מצער.

6-3. בית הכנסת אליהו הנביא ובתי הכנסיות הסמוכים אליו (תכנית ו)

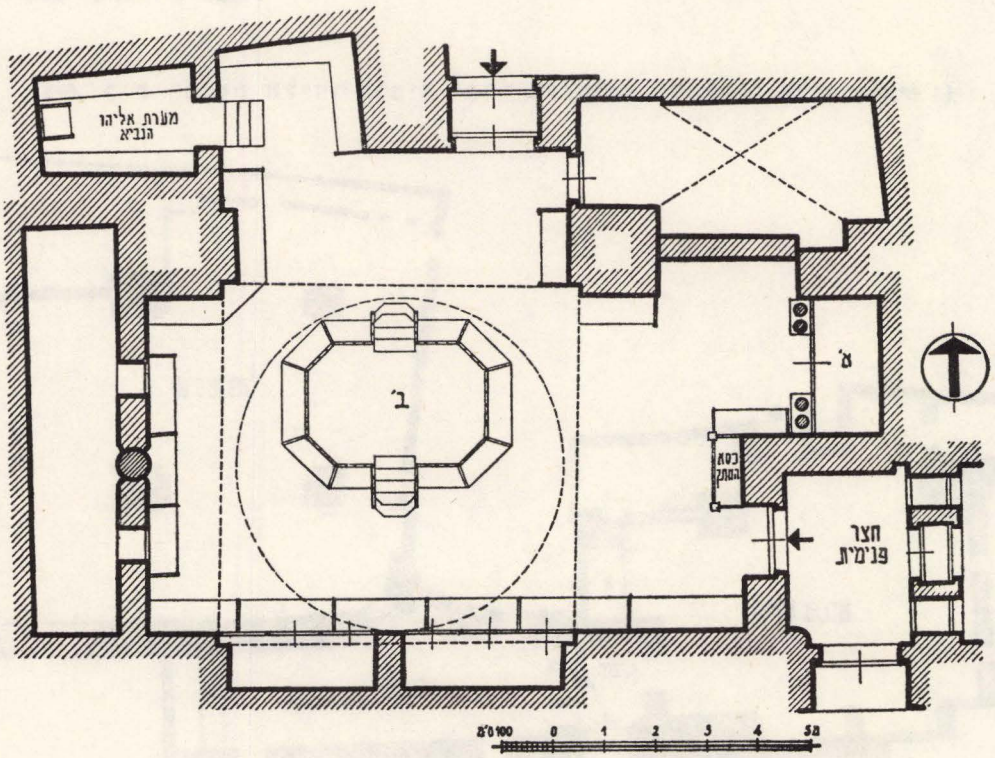

תרשים ו. ארבעה בתי הכנסיות של הקומפלקס אליהו הנביא

עם גירוש ספרד קלט הישוב הירושלמי עליה מוגברת והחל להתבסס תחת שלטון הטורקים משנת 1516 ואילך. העדה שגדלה נגשה לבנין בית כנסת חדש "אליהו הנביא", במרכז הרובע היהודי. שנים אחדות אחר כך נבנה סמוך לקיר הדרומי שלו בית כנסת על שם "רבן יוחנן בן זכאי" ובעשרות השנים הבאות הוקמו עוד שני בתי כנסיות: "האמצעי" וה"איסטנבולי". ארבעת בתי הכנסיות סמוכים זה לזה וקשורים ביניהם בחצר פנימית קטנה (ראה תכנית ו). כולם נבנו בידי עדת הספרדים ומשמשים אותה עד היום; ארבעתם גם יחד נקראים לפעמים על שם "רבן יוחנן בן זכאי".

3. בית הכנסת אליהו הנביא (תכנית ז, ציורים 8–11)

מן הכביש יורדים כ־3 מטר בקרוב אל אולם בית הכנסת במדרגות המסתיימות ברחבה קטנה; הכניסה לאולם היא בקיר הצפוני; משום כך אין ארון הקודש שבמזרח נראה לבאים תיכף לכניסתם.

תרשים ז. בית הכנסת אליהו הנביא

האולם הוא בעל כיפה במפתח של 6.50 מ' הנסמכת על טנבור היושב על 4 קמרונים חביתיים, שביניהם בנויים אטמים (פנדנטיבים). צורתו המרכזית של האולם פגומה, כי מארבע האומנות שהיו צריכות לשאת את הפנדנטיבים קיימות רק השתים הצפוניות ומהן רק אחת חפשית; שתי הדרומיות מושקעות בתוך הקיר. קרובה לודאי ההשערה, כי חלקו הדרומי של האולם נהרס או נכלל לתוך שטחו של בית הכנסת הסמוך בזמן הקמתו.

במרכז האולם מתנשאה בימה גדולה, שחלקה התחתון מסד בנוי, רצפתו 2.35×3.50 מ' וגבהו 1.33 מ'. משני עבריו עולים אל הבימה בשש מדרגות. חלקה העליון של הבימה עשוי עץ. בין 12 עמודים תמירים נושאי כרכב — ספסל עץ; גם על רצפת האולם ספסל מסביב המסד. גובה הבימה מעל רצפת בית הכנסת 4.30 מטר.

מקומו של ארון הקודש אינו בציר האולם, אלא מן הצד. הארון בנוי עץ. בכל אחד משני צדדיו שני עמודים ובשפתו העליונה פתוחי עץ אורנמנטליים בסגנון־ברוק (ציור 9). מדרום לארון הקודש — דלת לחצר הפנימית הקטנה (גדלה 2.50 × 3.50 מ'), המשמשת מעבר לבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי ולבית הכנסת האמצעי. בקיר הדרומי נראים שני שקעים מוגפים בדלתות. לפני שנבנה בית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי הסמוך מצד הזה היו כאן כנראה חלונות. במערב מבדילה מחיצה דקה בין האולם לבין מחסן צר

וארוך שהכניסה אליו מן החוץ; הוא משמש גניזה ומחסן כלים לבית הכנסת. באמצע המחיצה שנבנתה במאוחר, נראה עמוד השייך כנראה לתקופה הראשונה של הבנין. הוא נושא קשתות מחודדות, שקוויהן ניכרים עדיין מעל למחיצה (העמוד מסומן בתכנית). בפינה צפונית מערבית מגרעת גדולה וממנה מובילות מדרגות אחדות אל מערה בנויה הנקראת "מערת אליהו הנביא". סיפורים שונים על הנביא קשורים במקום זה. המערה קמורה קמרון גלילי; גדלה 3.00×1.60, גבהה 3 מטר, רצפתה שקועה 90 ס"מ מתחת לפני האולם. לאורך קירות המערה שני ספסלים ובקצהָ כורסה עתיקת ימים המיוחסת לאליהו הנביא (ציור 10); לפניה דולק נר תמיד. במערה מדליקים עדיין נרות שמן לשם סגולות שונות. המערה היא כנראה שריד מבנין עתיק יותר.

בפינה הצפונית מזרחית ליד הכניסה — פתח הפונה מזרחה למחסן שמן וכלים של בית הכנסת. המחסן מקומר קמרון צלבי. תחילה היה המחסן חלק מאולם בית הכנסת ורק במאוחר יותר נבנתה המחיצה המבדילה.

בין ארון הקודש והיציאה לחצר הפנימית עומד "כסא החתן", אשר הובא לכאן על ידי גולי ספרד. מאז נשתמרו החלקים הקדמיים של הרהיט — פיתוחי עץ מצובעים צבעים שונים בסגנון רינסנס ספרדי (ציור 11). עדיין ממשיכים כאן במסורת מימי ספרד — לכבד את החתן ביום חתונתו בישיבה על רהיט זה.

לאורך קירות האולם ספסל עץ קבוע.

שלשה יציעים — בצפון, בדרום ובמערב — משמשים עזרת נשים. הכניסה ליציעים מן הרחוב וגובה רצפתם כגובה פני הכביש. היציעים לא נבנו יחד עם כל הבנין אלא הוכנסו יותר מאוחר.

ברצפת האולם, בקרבת ארון הקודש, פי בור המים מכוסה מכסה ברזל.

קשה לקבוע בודאות את צורת החלל המקורי של בית כנסת זה על כל פרטיו. נראה לי, כי הכניסה היתה לראשונה מן הצד המערבי, מול ארון הקודש, ומן העזרה — כיום הגניזה — היו נכנסים לאולם דרך פתחי שתי הקשתות לצדי העמוד. אם מקומו הנוכחי של ארון הקודש לא נשתנה, יש אולי להניח, כי היה עוד ארון שני, סימטרי לו, במקומה של החצר הקטנה (השווה התכנית) ושני הארונות היו ממול לשני פתחי הכניסה. אולם אין להוכיח בודאות את אמיתותן של השערות אלו.

4. בית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי (תכנית ח. ציורים 12-16).

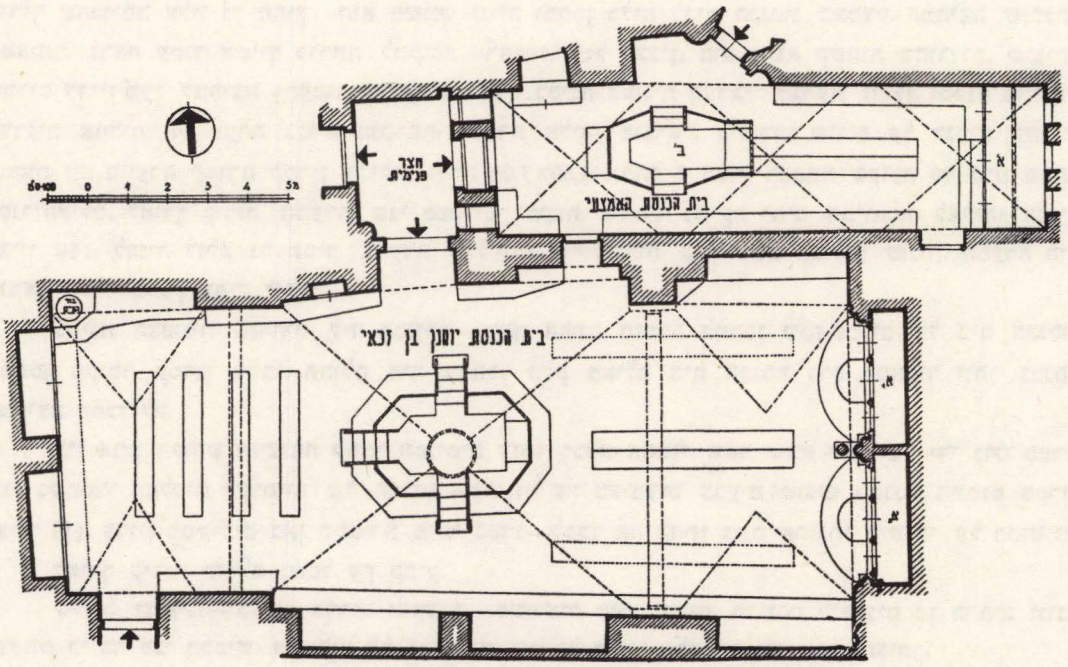
לבית הכנסת שלש כניסות: הראשית מצד הרחוב, דרך מדרגות יורדות, השניה מן החצר הפנימית והשלישית מבית הכנסת האמצעי.

החלל הוא אולם מוארך, מכוון מזרחה אל שני ארונות קודש סימטריים. ארכו 20.0 מ', רחבו באמצע האולם 8.20 מ', גבהו 7.50 מ'.

למערכת קמרוני האולם שלשה חלקים לה: האמצעי קמרון צלבי מוארך, הקדמי והאחורי הם קמרונות גליליים קצרים עם פמתאות. בין שלשה חלקי המערכת מבדילות קשתות צרות. בשיא הקמרון המרכזי אבן הסוגרת (Keystone) עטורה עיטור אורנמנטלי של עלי גפן ואשכולות ענבים סביב לשושן (ציור 12). בקישוט מורגשת נימה של השפעה כלשהי של סגנון גותי (קווי הקמרונים מסומנים בתכנית. ראה גם ציור 13).

לאחידות האולם ולהגברת הריתמוס בחלוקת קירותיו מוסיפות המגרעות הרחבות אשר בכל קירות החלל. אחדות מהן הוגפו ומשמשות ארונות. בשלשת המגרעות שבקיר הדרומי הפונה לרחוב, נקרעו חלונות.

קצהו המזרחי של האולם לכל רחבו מפותח על ידי ארדיכלות קיר ל"היכל". בין 3 עמודים נמוכים נושאי קשתות מחודדות, נראים שקעים של שני ארונות קודש שווים זה לזה וסימטריים. כל אחד 2.80 מ'

תרשים ח. בית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי ובית הכנסת האמצעי

רחבו. החזית של הארונות מחולקות כל אחת על ידי עמודים תמירים לשלשה תאים ומעליהם מעשה סורג באבן (Tracery) — בסגנון גותי מאוחר (ציור 14 ו־15). ארדיכלות קיר זו מסתיימת מעל לארונות ואינה מגיעה עד לקדקד הקמרונים. המגרעת שנשארה בין תקרת הארונות לבין קמרוני האולם, גדורה גמלון (טימפנון), עשוי עץ ומקושט פיתוחים, שנוסף בזמן מאוחר. על הקיר מאחורי הגמלון ציור צבעוני מחודש לפני זמן לא רב: מימין מצויר הכותל המערבי, משמאל מערת המכפלה. לפני העמוד האמצעי אשר בין שני הארונות עומד כן־אבן של מנורת חנוכה.

לפנינו דוגמה של הכללת ארונות הקודש בקומפוזיציה הכללית של החלל — הם אינם יותר רהיט מטלטל או מגרעה מוגפת דלתות, אלא מהווים בתור "היכל" חלק עצמאי של האולם ומסיימים אותו מבחינה הארכיטקטונית.

באמצע האולם בימה מוארכת בעלת שמונה צלעות (ציור 16). לבימה שלש כניסות בנות חמש מדרגות. חלקה התחתון בנוי אבן ועליו מעקה ברזל אורנמנטלי. מעל ל"עמוד" החזן גגון ברזל מקומר ומעל לכניסות אל הבימה שערי ברזל סמליים. אל המסד של הבימה צמוד ספסל המחולק על ידי משענות לעשרה חלקים ולכל אחד מהם מַסְעֵד מעוטר. לאורך הקירות הארוכים של האולם ספסלים קבועים. בין ארון הקודש והבימה ארבעה ספסלים מקבילים לקירות הארוכים: שני ספסלים בציר האולם צמודים זה לזה מגבם ופונים כל אחד אל הספסל שלמולו. כך מחולקים היושבים בחלק זה של האולם לשתי קבוצות. בחלק האולם שמאחורי הבימה פונים הספסלים מזרחה, לצד הבימה וארון הקודש.

יציע עזרת הנשים העיקרי בנוי בקיר המערבי של האולם (ראה ציור 13).

בפינה הצפונית מערבית של בית הכנסת פי בור המים.

5. בית הכנסת "האמצעי" או "קהלת ציון" (תכנית ח. ציורים 17-19)

אולם בית הכנסת בצורתו הכללית הוא כעין חזרה בזעיר אנפין של אולם בית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי הסמוך לו. גם הוא צר מאוד ביחס לארכו (רחבו 3.70 מ', ארכו 12.80 מ') ובעל כניסות אחדות. מהן הודגשה הדגשה מיוחדת על ידי אורנמנטים חקוקים באבן הכניסה מן החצר הפנימית. הקיר המערבי הצר קיבל עיבוד אורנמנטלי לכל רחבו: בציר הקיר דלת כפולה הנגמרת בקשת גבוהה קצת משני החלונות הסימטריים שבצדדיה; מעל לפתחי החלונות קישוטי "אזור". יציע קטן של עזרת הנשים על ארבעה זיזים (קונסולים) (ציור 17).

שלשה קמרונות צלביים, הנסמכים על זיזים שטוחים, ובמרכזיהם אבנים סוגרות מקושטות דוגמת האבן הסוגרת שבבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי, מקמרים את האולם.

כל רוחב הקיר המזרחי תפוס על ידי ארון הקודש (ציור 19) הנמצא במגרעה קמורה ומעל לה הרצפה של עזרת הנשים השנייה, גדורה סריגי עץ. שקע ארון הקודש אשר לכל רוחב הקיר והתקרה שמעליו, מזכירים אף הם במידה ידועה את בית הכנסת הקודם. אולם כאן חסרה ארדיכלות הקיר והארון הוא אחד.

הבימה המוארכת והצרה מתאימה לצורתו הכללית של האולם. מחוסר מקום ניתנו לכל אחד מפתחי הבימה רק שלש מדרגות גבוהות ורוחב הבימה בין המדרגות כמטר אחד בלבד. גם בימה זו בנויה שלשה חלקים: התחתון מסד אבן, האמצעי עץ והעליון עמודי עץ תמירים ושבכת ברזל. גם באולם זה קבועים ספסלים לאורך הקירות הצפוני והדרומי. בציר האולם, בין הבימה וארון הקודש, ספסל כפול מקביל לספסלים האמורים, אשר עליו יושבים גב אל גב (ראה ציור 19 והשווה למערכת הספסלים של רבן יוחנן בן זכאי המסומנת בתכנית).

הצד החיצוני של הכניסה מן החצר הפנימית מצטיין בפיתוחי אבן אורנמנטליים בסגנון הטורקי, ששימשו מסגרת ללוח כתובת שחסרה כעת (ראה ציור 18).

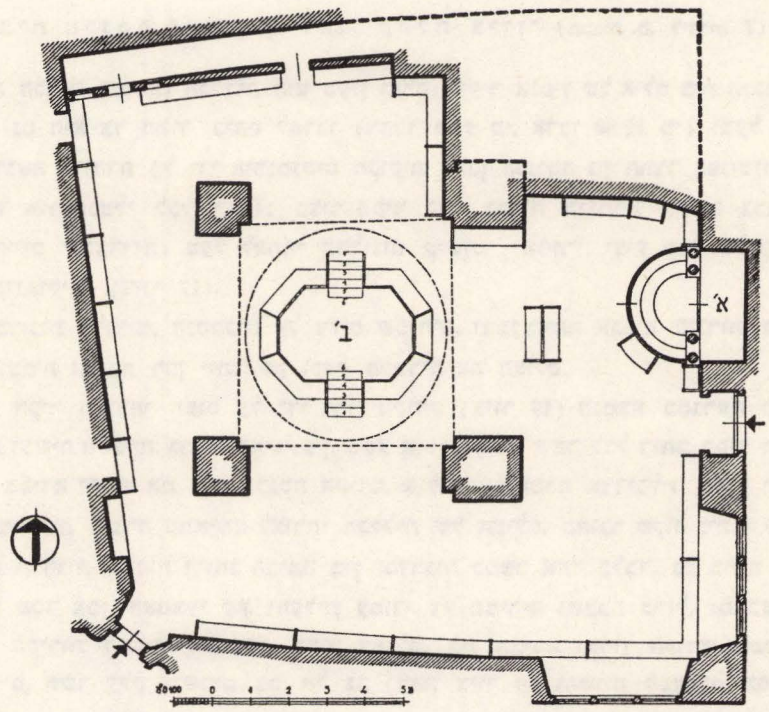
6. בית הכנסת האיסטנבולי (תכנית ט. ציורים 20-23)

האחרון במערכת ארבעת בתי הכנסיות והגדול שבהם הוא בית הכנסת האיסטנבולי. ארכו 15.50 מ', רחבו 14.70 מ', גבהו עד שולי הטנבור 5.50 מ' ועד קדקד הכיפה כ־10 מ'. עובי הקיר 1.20 מטר.

הכניסה הראשית לאולם היא על יד ארון הקודש. יורדים אליה מן הרחוב 3.50 מטר, דרך שער מקושט בסגנון טורקי מן המאה ה־XVII (ראה הציור בשער הספר). מלבד הכניסה הראשית יש גם מעבר מבית הכנסת האמצעי. מכל צדדיו בנוי בית הכנסת בין בתים סמוכים ורק הפינה הדרומית מזרחית היא חפשית. זה נתן אפשרות לקרוע בפינה זו חלונות גדולים אשר קיבלו עיבוד ארכיטקטוני (ציור 20). החלונות נמצאים בשקעים גדולים, בכל מגרעת שלשה חלונות מוארכים סימטריים ושווים ומעליהם חלון אחד רחב.

האולם הוא בעל כיפה על טנבור, הנסמך על ארבעה אֶטָמִים, מעל לאומנות וקשתות מחודדות. שלש מן האומנות חפשיות הן ואילו הרביעית משוקעת בתוך קירות מאוחרים יותר, שקרעו מאולם בית הכנסת את פינתו הצפונית־מזרחית (הצורה המקורית המשוערת של חלק זה של האולם מסומנת בתכנית בקו מרוסק). חלקי האולם שמסביב לרבוע האמצעי, המקומר כיפה, נושאים קמרונים צלביים. מפתח הקמרונים בין האומנות המזרחיות והקיר המזרחי גדול פי שנים מזה המתאים לו מצד מערב ועל כן גדולים ממדי האומנות המזרחיות משל המערביות.

ההיכל גדור גדר ברזל מעגלת ובה שער קטן. שלש המדרגות שלפני ארון הקודש מעגלות גם הן בהתאמה לגדר זו ובהשפעת צורת המדרגות אשר לפני ארונות הקודש ברבן יוחנן בן זכאי. המערכת

תרשים ט. בית הכנסת האיסטנבולי

הארכיטקטונית של ארון הקודש — (ציור 21) דומה לזו שבבית הכנסת אליהו הנביא. לצדי דלתות הארון שני עמודים בעלי כותרות קורינתיות נושאים כרכוב שעליו כעין גמלון־עץ מפותח אורנמנט ערבסקות. בראש המשולש שני לוחות הברית וכתר; לפני ארון הקודש תלויים נרות התמיד.

הבימה מזכירה בסגנונה ובחלוקתה הארכיטקטונית את זו שבבית הכנסת אליהו הנביא (ציור 22). רצפתה 3.55×2.60 מ', גבהה מעל רצפת האולם — 3.55 מ'. כדאי לציין במיוחד את פיתוח העץ מעל לדוכן הקדמי של הבימה: בין שתי שורות רמונים — לוחות הברית. האורנמנט נראה בחלקו העליון של ציור 22 וציור 23.

לאורך הקירות ספסלים קבועים.

עזרת הנשים היא ביציעים צרים בצפון ובמערב, שגבהם 3.50 מ' מעל לרצפת האולם; נכנסים אליהם מן החצרות הסמוכות לבנין שפניהן בגובה הרחוב. היציעים של עזרת הנשים אינם שייכים לתכנית הבנין המקורית ונבנו במאוחר.

7. בית מדרש כנסת ישראל וישיבת אור החיים (תכנית י—א. ב. ציורים 24-25)

בית הכנסת נבנה לפני 200 שנה על ידי ר' חיים ן' עטר, מחבר הספר "אור החיים": בשם ספרו נקרא הבנין עד היום. הבנין נשתמר בצורתו המקורית ולא חלו בו שינויים מזמן הקמתו ועד ימינו. הוא מהווה מערכת חדרים אחדים נבדלים, סמוכים לחצר פנימית קטנה, אף היא אחד האלמנטים הארכיטקטונים.

א. אולם בית הכנסת ועזרת הנשים. ב. חצר בית הכנסת מצפון. מימין חדר עזרת נשים, משמאל בית המדרש

החצר. מן הרחוב נכנסים דרך מעבר צר לחצר הדירות, שממנה מוביל סולם מדרגות פתוח לחצר בית הכנסת, הגבוהה מן הראשונה ב־$3\frac{1}{2}$ מטר. ממדי החצר הקטנה 3.50×3.75 מ׳ (ראה תכנית י). משמאל לכניסה בנוי רובֶד כעין ספסל ועליו קערות לנטילת ידים. מול הספסל, באמצע הקיר הדרומי של החצר, כניסה לאולם בית הכנסת. במזרח החצר חדר מוארך של עזרת הנשים (III בתכנית), שאליו מובילות 4 מדרגות בפינה הדרומית מזרחית. בקצהו הצפוני של הקיר יורדות מדרגות אחדות לפרוזדור אפל המשמש מעבר לחדרים צדדיים ולמקוה קטנה שסודרה מתחת לעזרת הנשים (ראה תרשים ב בתכנית י). בפינה הדרומית־מערבית של החצר יורדות 3 מדרגות אל פי הבור למי גשם.

בית הכנסת. חללו של אולם התפילה הוא רבוע 4.30×4.40 מ׳. במזרח נראית המגרעה הרחבה של ארון הקודש (ציור 24); רחבה 3.40, עומקה 1.40 — היא מגדילה את האולם במידה ניכרת ונותנת לו את כוונו. במגרעה זו עומדים שלשה רהיטים מטלטלים: הרהיט האמצעי הוא העמוד של שליח הציבור ולצדיו שני ארונות קודש, בעלי שתי קומות נפרדות. הקומות העליונות לספרי התורה, התחתונות לפרוכות וכיוצא בזה. אחד הארונות הוא הארון האוריגינאלי של בעל ״אור החיים״, מקושט פיתוחי עץ אורנמנטליים, צפורים ושריגים (ציור 25). הארון השני הוא חדש ומחוסר כל קישוטים. כעת עומד החלק העליון של הארון העתיק על חלקו התחתון של החדש וחלקו העליון של החדש על חלקו התחתון של העתיק, כדי לשוות קדושה שווה לזה ולזה.

האולם מתרחב בכוון לדרום על ידי שקע לא עמוק, אשר לכל ארכו בנוי ספסל קבוע. באמצע החדר בימה פשוטה בצורת שולחן־פולט. בקיר המערבי פתח רחב לחדר קטן נספח, שגודלו כ־2.00×3.70 מטר ובו בית המדרש המרוהט ארונות ספרים לאורך קירותיו—מקום ישיבה לקבוצת מקובלים קטנה (בתכנית י/א). החלון היחידי בחדר מצטיין בקשת אורנמנטלית בצורת ״גב החמור״ על שני רבעי עגול — צורה, שפגשנוה גם בחלונות של בית הכנסת האיסטנבולי (ציור 20). שני החדרים האמורים מקורים קמרונים צלביים — כוכביים בעלי ארבע קרניים, אשר במרומן שקערורית עגולה כעין כיפה זעירה (הקווים המרוסקים בתכנית א׳ מסמנים את מערכת הקמרונים).

עזרת הנשים. חדר עזרת הנשים מובדל מאולם התפילה הראשי ולנשים אין אפשרות לראות את הנעשה בו. גודל עזרת הנשים כגודל חדר הספריה של בית המדרש. הוא דומה לאחרון לא רק בצורתו הכללית של חללו, אלא גם בפרטים ארכיטקטוניים. כך אנו מוצאים מעל לשתי המגרעות הקטנות בקיר הצפוני של עזרת הנשים את האורנמנט הסוגר של ״גב החמור״ על רבעי עגולים, דוגמת הקישוט אשר לחלון חדר הספרים. כאן מקורה החלל בשני שדות קמרונים לפי צורתו המוארכת, בעוד שלספריה רק מערכת קמרון אחד בשל הפתח הרחב וכדי להדגיש את צירו. אולם צורת הקמרון עצמו — הכוכב עם השקערורית — חוזרת בכל שלשת חדרי בית הכנסת. הקמרונים נסמכים בכל החדרים על זיזים זעירים. פרטים ארכיטקטוניים וקונסטרוקטיביים משותפים אלה מוכיחים, כי כל חלקיו של קומפלכס בית הכנסת נבנו בתקופת בנייה אחת.

המקוה. מתחת לעזרת הנשים נמצאת מקוה קטנה (IV־V־VI בתכנית י/ב). היא אינה בשימוש זה מכבר. הכניסה לאולם היא מן החצר, דרך הפרוזדור הנזכר למעלה. מן הפרוזדור פונים ימינה לחדר המקוה המרובע (2.30×2.00 מ׳) המחולק על ידי מחיצה בנויה לשני חלקים; הראשון ״IV״ שימש כנראה חדר הלבשה, השני כגודל אמבטיה מרווחה — היא ה״מקוה״ עצמה. בו, בפינה ליד המחיצה, נראה עדיין שריד של צנור מים עבה, שהעביר לכאן את מי הגשמים. מעבר צר עם מדרגות (VI) מוביל מכאן ישר למגרעת ארון הקודש שבאולם בית הכנסת. המעבר סתום כעת מצד האולם במחיצה בנויה; מצד המקוה נשאר עוד פתח בשלשה רבעים של ארכו. ברור כי בתחילה היה קשר ישר בין המקוה וההיכל – והמסורת

כי ר' חיים ן' עטר היה נוהג להטהר במקוה קודם ירידתו לפני התיבה, מוצאת את אישורה בפרט זה של הבנין[30].

כל המערכת של בית הכנסת כולה עושה רושם של קומפוזיציה ארכיטקטונית אחידה למרות האמצעים הצנועים שעמדו לרשות הבונים. בשל התיכון המוצלח בשטח כה מצומצם של המגרש — החצר וכל החדרים ביחד עם שטח הקירות תופסים בסך הכל כ־85 מ"ר בלבד — המתבטא בסידור ההגיוני של החלקים השונים, בפרופורציות המתאימות לתפקיד החדרים, בשימושה של צורת קמרון אחידה — הושגה מונומנטליות ידועה והמסתכל מסיח אפילו את דעתו מקנה המדה האבסולוטי ואינו מרגיש בקטנותם של האלמנטים.

7-8. בתי הכנסיות "חורבת ר' יהודה החסיד" ו"תפארת ישראל"

בני עלית החסידים ממזרח פולין הקימו את שני בתי הכנסיות המונומנטליים ביותר שבירושלים. אלה הם "חורבת ר' יהודה החסיד" ברחוב היהודים ו"תפארת ישראל", או ניסן בק, מול בית הכנסת של הקראים. שני הבנינים נבנו בזמן אחד והם דומים זה לזה בגודלם, בעיקרי תכניתם, במראה החיצוני שלהם ובמבניהם (השווה ציור 29 וציור 31). בדמותם המונומנטלית שולטים הבנינים שליטה ארכיטקטונית ברובע היהודים. הם גם נושאים את הכיפות הגבוהות ביותר אשר בו, שנראות למרחוק גם מחוץ לחומות העיר העתיקה (ראה ציור 26)[31].

7. בית הכנסת ר' יהודה החסיד של הפרושים. ציורים 27-30

ר' יהודה החסיד עלה ארצה עם בני לויתו בשנת ת"ס (1699[32]). מיד בבואו ירושלימה קנה את החצר הסמוכה לבית כנסת הרמב"ן (ראה למעלה) ובשנת תס"א התחיל בהקמת בית כנסת; אולם בנינו לא נשלם בשל מותו זמן קצר אחר כך; החצר על הישיבות שסודרו בה שימשה מרכז רוחני־דתי לעדת האשכנזים בירושלים, אולם בית הכנסת נשאר בלתי גמור כמאה וחמישים שנה ומשום כך נשתרש שמו כ"חורבת ר' יהודה החסיד". כאשר ניתן בשנת תרי"ז לעדת האשכנזים הפרושים רשיון לבנין בית כנסת חדש והוקם הבנין המפואר, לא חדל אף הוא עד היום מלשאת את השם "החורבה".

אל חצר בית הכנסת נכנסים מרחוב היהודים דרך שער ברזל ומעבר אשר מעליו בנוי בנין הישיבה החדש. במדרגות רחבות עולים אל עזרה בעלת שלשה שערי ברזל, הבנויה לכל רוחב החזית; דרכה עוברים לאולם המפואר.

האולם הוא כמעט רבוע: ארכו 15.30, רחבו 13.70 מ', גבהו עד שולי הטנבור 16.0 מ', עד ראש הכיפה כ־24 מטר. את המעבר מרבוע האולם אל גליל הטנבור מהווים 4 האֶטַמים (פנדנטיבים). מן הטנבור בולטת לפנים האולם גזוזטרא עגולה.

---

[30] לדבריו של מר א. מ. וינגרטן, ראש הועד של יהודי העיר העתיקה, שברשותו נמצא בית הכנסת, נסתם המעבר רק לפני עשרות שנים אחדות, לאחר שנגנב דרכו ספר תורה עתיק. הנני ממלא בזה חובה נעימה בהביעי למר וינגרטן גם במקום זה את תודתי על הדרכתו האדיבה בשעת סיורי בבית כנסת זה ובבתי כנסיות אחרים ועל הסברותיו.

[31] בשל הדמיון העקרוני שבין התכניות של שני בתי הכנסיות הנני מסתפק במסירת אחת מהן בלבד. בחרתי בתכנית של בית הכנסת "תפארת ישראל" כיון שבנין זה כולל גם מקוה מעניינת.

[32] שמואל קליין: תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל, הוצ' "מצפה", תרצ"ה.

הקישוט העיקרי באולם הוא ארון הקודש באמצע הקיר המזרחי (ציור 27). הוא מעשה ידי אמן יהודי ממזרח פולין והועבר משם במיוחד לבית כנסת זה. לפני הארון מדרגות ולהן מעקה ודלתות ברזל המפרידים את ההיכל מן האולם. פיתוחי עץ עשירים בעלי אורנמנטים צמחיים וצפורים — בסגנון ברוק — מצפים את הקיר סביב מגרעת הארון וממעל לו. חזית הארון היא מערכת ארכיטקטונית בת קומתיים: בכל קומה שני זוגות עמודים המתבלטים בלבנם על רקע עטורי העץ. בקומה התחתונה (ציור 28) עמודים קורינתיים, ביניהם דלתות ארון הקודש המכוסות פרוכת. בקומה העליונה עמודים יוניים, ביניהם תבנית לוחות הברית, ומעליהם עטרה מעשה אזור. לימין ארון הקודש נצב "העמוד"; החלק שמעל לשולחן בנוי כחזרה ארכיטקטונית מיניאטורית של הארון; גם הוא בן קומתיים ובכל אחת שני זוגות עמודים לבנים (ראה ציור 28).

במרכז האולם בימה חדשה (ציור 27 מימין) שטוחה ללא מבנה העץ הגבוה, המקובל ברוב הבימות; היא מחוסרת על ידי כך כל קשר עם הצורות המסורתיות של הבימות, נעדרת כל הדגשה ארכיטקטונית בתור מרכז החלל — למרות ציפויה בלוחות שיש יקר.

האולם מוצף אור השופע דרך שנים עשר החלונות אשר בטנבור ושתי שורות החלונות הגדולים הקרועים בקירות האולם — פרט לקיר המזרח. וכך נופל כל האור על קיר זה, שבו רק חלון תלתני קטן מעל לארון הקודש (מראה חלון אורנמנטלי זה מבחוץ בציור 29). האדריכל ידע להגביר את המונומנטליות של האולם בעזרת אֶפֶקטים מוצלחים של התאורה, המרכזים את המבט אל הקיר המזרחי לשם הדגשת קדושתו של ההיכל.

באולם שתי שורות ספסלים, הפונים כולם מזרחה. לאורך קירותיו מסביב ספסל בנוי.

עזרת הנשים היא ביציעים משלושה צדי האולם. על ארבעת הָאֻטָמִים (הפנדנטיבים) מצוירים במדליונים ארבעת בעלי החיים לפי האמרה: "הוי עז כנמר וקל כנשר רץ כצבי וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים"[33]. הקירות מצוירים אורנמנטים גיאומטריים וציורים שונים. (את ציורי הקיר המזרחי ראה ציור 27). חבל רק שציורים אלה, שנעשו בזמן האחרון, אין להם ערך אמנותי רב.

ארדיכלות החוץ מצטיינת בהתאמה גמורה לדמות החלל הפנימי: הכיפה, הטנבור, הפנדנטיבים והקשתות הענקיות (ציורים 29 ו־30) מסתמנים ברור גם מבחוץ; אבני גזית מעובדות יפה מצפות את הבנין בכל החזיתות. ארבע פינות הבנין מודגשות על ידי מגדלים קטנים; אולם רק אחד מהם גמור והוא נושא כיפה קטנה (ציור 29 מימין). לשלשת האחרים חסרה קומתם העליונה. במגדלים מדרגות ליציעים של עזרות הנשים וחדרים אחדים. מסביב לטנבור מקיפה את הבנין גזוזטרא, שממנה נשקף מראה נהדר של כל העיר העתיקה וסביבת ירושלים; חבל מאוד, שאין להקיף את בית הכנסת במבט אחד בשל קרבתם היתירה של הבתים הסמוכים.

בית הכנסת "תפארת ישראל"[34] או ניסן בק (תכנית יא ויב. ציורים 31—34)

בית הכנסת תפארת ישראל של החסידים נבנה בזמן אחד עם בית כנסת החורבה של הפרושים והוא נחנך שנים אחדות אחרי חנוכתו של זה האחרון.

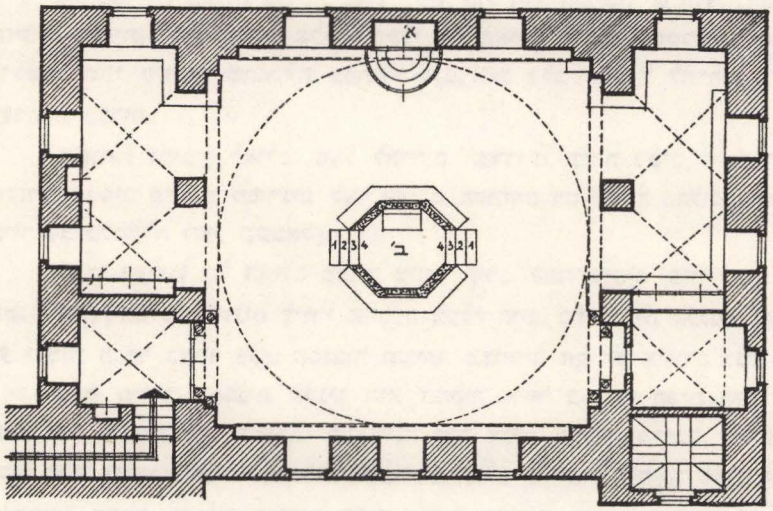
הבנין פנוי מכל עבריו. כל החזיתות מחולקות לשלש קומות על ידי טורי הפתחים. מעל להם

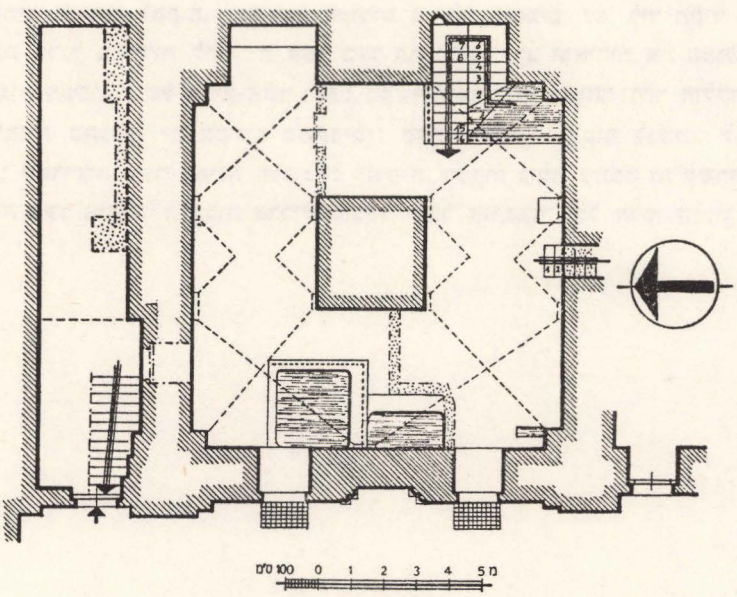
[33] אבות ה, כ.

[34] פרטים היסטוריים מעניינים נותן נפתלי בן־מנחם במאמרו "בית הכנסת תפארת ישראל" שנדפס ב"לוח ירושלים", תש"ד, עמ' קלח—קנו.

מתנשאים הטנבור והכיפה; מסביב לטנבור גזוזטרא כמו ב"חורבה". בקומה התחתונה של החזית המערבית (לצד רחוב הקראים) פתחים גדולים המובילים לחלקיו השונים של הבנין. את הקומה השניה והשלישית תופס אולם התפילה. החזיתות מצטיינות בריתמיקה של טורי חלונות בעלי קשתות מעוגלות המתחברות לכרכוב, אשר נמשך לאורך החזית.

תרשים יא.
בית הכנסת "תפארת ישראל"

תרשים יב.
אולם המקוה במרתף של בית הכנסת "תפארת ישראל"

מחדר המדרגות עולים בפינה הצפונית מערבית לחדר כניסה, כעין עזרה, מקומר קמרון צלבי. עזרה זו נבדלת מן האולם על ידי דלת כפולה בין שני זוגות עמודים. האולם רבוע וצלעו כ־11.0 מטר. בעל כיפה שקטרה 10.30 מטר ולה טנבור גבוה בעל 12 חלונות, כמו ב"חורבה". גם כאן גזוזטרא מסביב לטנבור (ציורים 31 ו־32). שני טורי החלונות, הנראים בחזית הבנין, מחלקים את קירות האולם גם בפנים מכל צד. בקיר המזרח תופס את מקום החלון המרכזי השקע של ארון הקודש (ציור 33). הארון צנוע ורציני, מוקף מסגרת אבן. לראשו שני לוחות הברית ו"כתר תורה". למעלה הימנו, על הקיר, כרכוב הנושא שני זוגות

עמודים; נראה, שלא הושלמה כאן מערכת ארדיכלות הקיר. בניגוד למתואר בבית הכנסת הקודם לא הצליח האדריכל לנצל את אפשרויות התאורה העשירה באדריכלות הפנים. הבימה היא בת שמונה צלעות בנויה בחלקה התחתון אבן, מוקפת ספסל עץ. מעקה המדרגות וחלק הבימה שמעל לספסל הפנימי — שבכת ברזל אורנמנטלית (ראה ציור 33 ו־34).

הסימטריות באולם בולטת מאוד לעין. מול חדר הכניסה יש חדר נספח וגם לפניו שני זוגות עמודים (השווה תכנית): ליד חדרים אלה — משני צדי האולם חדרים סימטריים מוארכים. בינם ובין האולם אומנות נושאות שתי קשתות מחודדות בפתחים וקמרונים צלביים מעל לחדרים. בחדרים ספסלים לאורך הקירות וארונות ספרים.

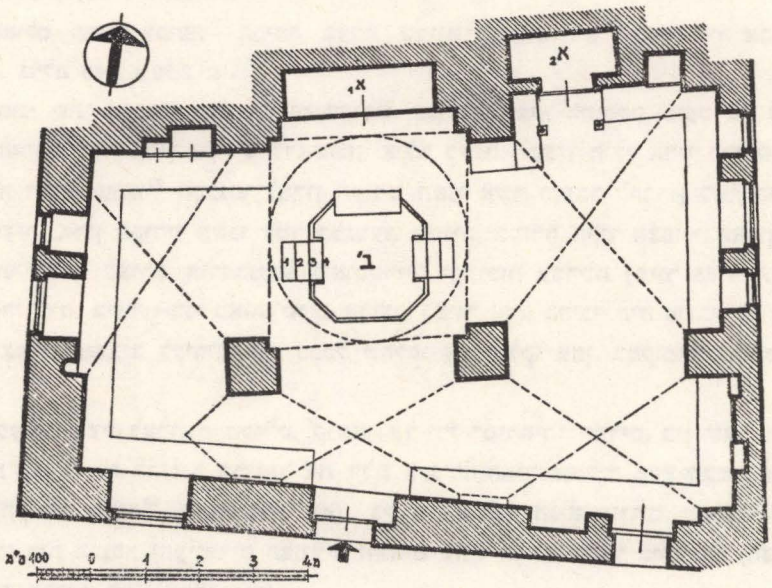
משמאל ומימין לאולם, מעל לחדרים הצדדיים, עזרת נשים, אשר הכניסה אליה מחדרי המדרגות. מעזרת הנשים פתחים מסורגים לצד האולם. הפתחים הם בגובה החלונות העליונים ודומים להם (ציור 32, ציור 34 מלמעלה ו־33 משמאל).

חלקו העליון של האולם מצויר ציורי קיר: בפנדנטיבים ציורי נוף המסמלים את ארבע תקופות השנה ותחתיהם במדליונים ציורי ארבעה בעלי חיים, כמו בבית הכנסת הקודם (ראה דמות הנשר בציור 31 ודמות הנמר בציור 34). הטנבור והכיפה מצוירים אף הם ציורים צבעוניים.

פרט מיוחד בתכנית הבנין הוא המקוה אשר במרחף הבית ואשר נכללה במערכת בית הכנסת מתחילתו (תכנית יב). בצורתו הראשונה היה אולם המקוה מרובע, בצלע של 10.30 מ'. במרכזו עמוד גדול חלול ששימש תנור ותמך את הקמרונים הצלביים והגליליים של אולם המקוה. בפינה הדרומית מזרחית ה"מקוה" עצמה, שאליה יורדים בשש עשרה מדרגות. בזוית המדרגות נראה מרזב בנוי שהוליך את מי הגשמים מן הגג למקוה. עוד שני מקומות סבילה נוספים יש ליד הקיר המערבי. ארובות אור מכוסות שבכת ברזל מובילות לחלונות אשר בצד הרחוב ממערב ומאירות את האולם. באמצע הקיר הדרומי נראות מדרגות ראשונות של מבוא אשר נסתם במשך הזמן. בזמן מאוחר יותר חולקה המקוה לשנים על ידי מחיצות (מסומנות בתכנית יב בקווים מנוקדים): מקוה לגברים ומקוה לנשים. למקוה הגברים נקרע פתח חדש ונבנו המדרגות אשר בפינה הצפונית מזרחית. המקוה כולה עזובה זה עשרות שנים. בבנין נמצאת גם מקוה חדשה אשר אין לה חשיבות ארכיטקטונית וקשר אורגאני לכל חלקי הבנין ומשום כך לא הובאה בתכנית.

חברון

10. בית הכנסת "אברהם אבינו" של הספרדים (תכנית יג. ציורים 35–42)[35].

תרשים יג. בית הכנסת אברהם אבינו

בשנת ש' (1540) רכש ר' מלכיאל אשכנזי את החצר בשביל בית הכנסת. מאז הקמתו שימש בית כנסת זה מרכז לעדת היהודים בחברון[36].

רובע היהודים, ה"ג'יטו", נבדל משאר חלקי העיר. הכניסה הישנה לסמטאותיו העקלקלות מובילה מן השוק דרך פתח נמוך וצר — כדי מעבר איש בלבד, כאמצעי זהירות מפני השכנים הקנאים. אולם זהירותם לא עמדה להם ליהודי חברון בנסיון המר של מאורעות הדמים בשנת תרפ"ט. מאז נשאר רובע היהודים עזוב ובשנות הפורעניות שלפני פרוץ המלחמה הנוכחית המשיכו להרוס את הבתים ואף נשדדו מהם דלתות, חלונות, רצפות וחלקי בנין אחרים. לא חסו גם על בית הכנסת "אברהם אבינו", העתיק שבבתי הכנסיות בעיר. הציור 35 מראה את הסביבה העזובה של בית הכנסת עם גגו.

לבית הכנסת חצר קטנה וסביבה ספסלים בנויים. חצר זו שימשה גם סוכה בחג הסוכות. מן החצר דלת אחת לאולם התפילה ושניה לחדר קטן, אשר שימש בית מדרש בימות החול ועזרת נשים בימי מועד. בקיר המשותף לשני החדרים חלונות, שהיו מסורגים סורגי עץ.

אולם התפילה הוא חלל מרכזי בעל כיפה. רחבו 11.50 מ' ויש להניח, כי זו היתה גם מידת ארכו לראשונה. בתקופה מאוחרת, אשר אין ביכלתי לקבוע את זמנה, הוקטן הבנין מצדו הצפוני כמעט כדי

---

[35] ראה גם: י. פינקרפלד, בית הכנסת של אברהם אבינו בחברון (סקירה מוקדמת), ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שנה ו (תרצ"ט), חוב' ב. הנני מודה לחברה בעד הרשות האדיבה להשתמש בגלופות ממאמרי זה לציורים 36–41.

[36] זאב וילנאי, מדריך ארץ ישראל: ירושלים, יהודה והשומרון, תש"ב.

שליש וכיום ארכו בציר הבנין (צפון־דרום) כ־7.50 מ׳ בלבד. בחלקו הצפוני, שנקרע ממנו, נבנו חדרי הדירה הסמוכים.

האולם מקורה כיפה בעלת טנבור ובו 8 חלונות (קטר הכיפה הפנימי 3.70 מ׳). החללים שבין אומנות הכיפה והקירות חמזרחי, הדרומי והמערבי, מקומרים קמרונים צלביים (ראה קווי הקמרונים המרוסקים אשר בתכנית יג). הקשתות שבין האומנות מחודדות. מן האומנות נשארו רק שתי הדרומיות חפשיות, הצפוניות הובלעו בקיר החדש (השווה התכנית).

במרכז האולם מתחת לכיפה — הבימה בעלת שמונה צלעות. היא היתה בנויה אבן עם מעקה עץ (ציור 36 ו־42). גדלה 2.40 x 2.30 מ׳.

בקיר הצפוני שתי מגרעות של ארונות הקודש. בגדולה שבהן התופסת כמעט את כל הרוחב שבין האומנות בציר האולם, היה ארון הקודש לראשונה. אולם בשנת תקצ״ד חולל ארון הקודש במעשה עלילת דם וספרי התורה הוצאו ממנו[37] והוכנסו לארון הקודש השני אשר הועבר לחברון בזמן ההוא בערך מבית הכנסת העזוב בעזה. ארון הקודש השני עמד במגרעה השניה, במזרח הקיר הצפוני. הארון העתיק מקושט תשבץ עץ צבעוני וצדף בצורת אורנמנטים גיאומטריים וכתובות עבריות (ציור 38 ו־39) ובו היו ספרי תורה בתיקים מהודרים. ביניהם בני מאות שנים אחדות (ציור 40). ההיכל היה מוגבל על ידי שני עמודים תמירים נושאי אפריז. מסביב לקירות היה ספסל שחלקו עץ וחלקו אבן. במקומות אחדים סודרו ארונות קיר לספרים.

הקירות, בעיקר מעל לארונות הקודש, קושטו על ידי ״מזרחים״ אחדים. בין שאר החפצים הצנועים שקישטו את בית הכנסת יש להזכיר במיוחד את דלת הכניסה האורנמנטלית מעץ שקמה, אשר הועברה אף היא עם ארון הקודש מעזה[38] (ראה ציור 41). בין העיטורים הגיאומטריים מתבלט ציור מגן דוד.

מכל רהיטי בית הכנסת והעיטורים הצנועים והנאים שהיו בו לא נשאר כיום זכר (הצלומים המובאים כאן צולמו בשנת תרפ״ט לפני המאורעות).

יופי האולם העיקרי היה בפרופורציות המוצלחות של חלקי המבנה והתאמתם ההדדית של הקשתות, הקמרונים והכיפה ובאפקטים של התאורה הבאה מחלונות הכיפה. גם במצבו החרב (ציור 42) משאיר החלל על המבקר את הרושם של שלמות ארכיטקטונית אף על פי שהאולם מקוצץ בחלקו הצפוני[39].

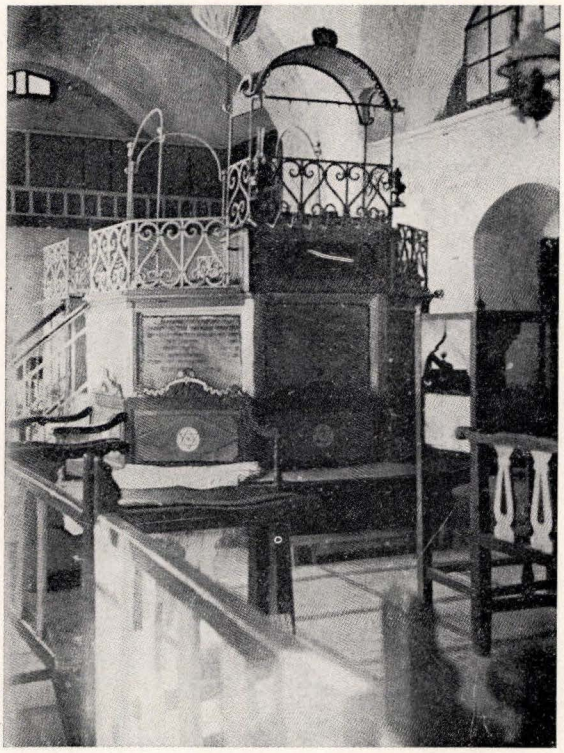
---

[37] מאז חגגו יהודי חברון שנה שנה את חג ״פורים אברהים פחה״ לזכר הצלתם מעלילת דם מסוכנת.

[38] כתבי י. בן־צבי, כרך ג, תרצ״ו, עמ׳ 153.

[39] אולם אם לא ימצא מוסד אשר יקח לידיו בזמן הקרוב ביותר את חידוש הבנין ואת בדק הבית היסודי שלו, אין לקוות עוד, שיעמוד בעזובתו וחילולו זמן רב ושינצל מסכנת התמוטטות מוחלטת.

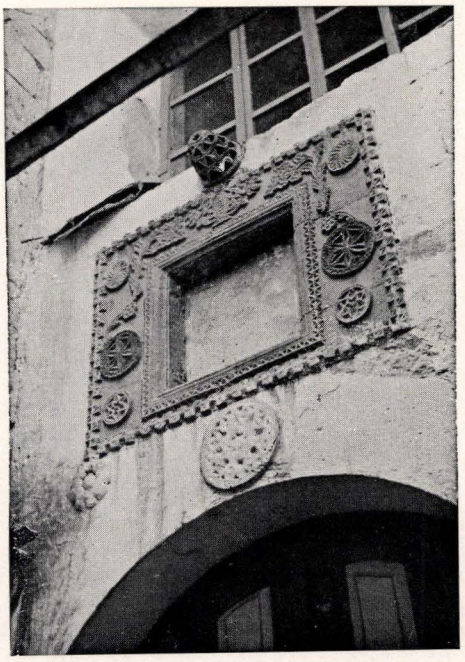
לוח ה

16. רבן יוחנן בן זכאי — מראה הבימה

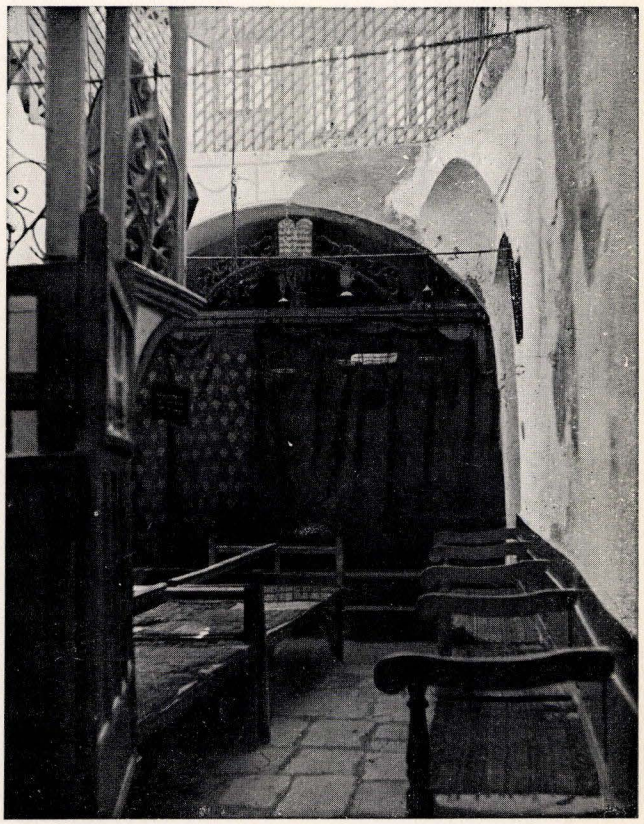

17. בית הכנסת "האמצעי" — מראה הצד המערבי

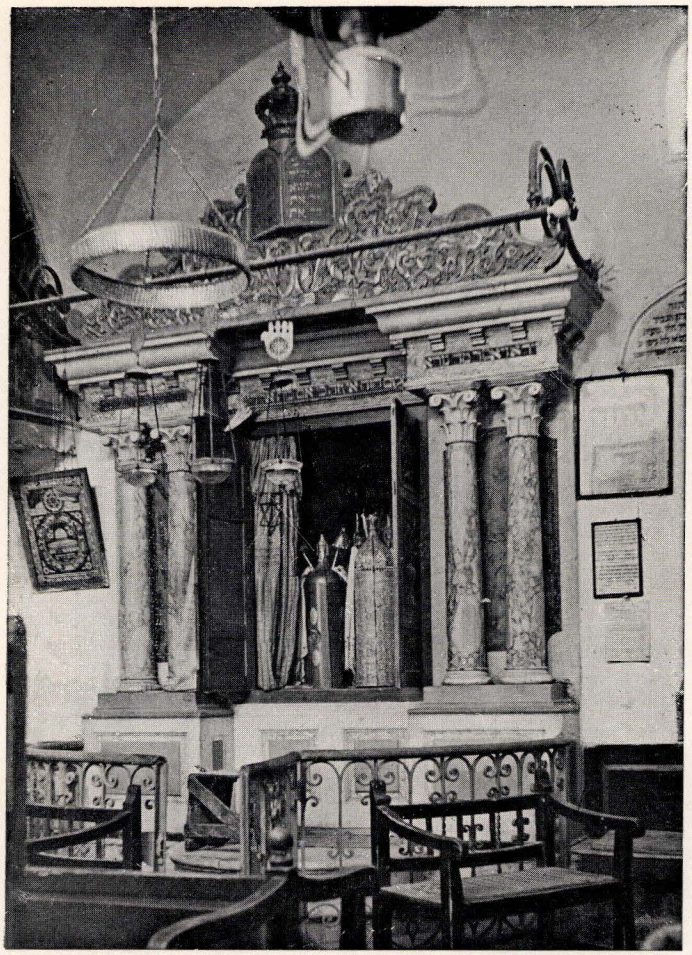

18. העיטור מעל לכניסה לבית הכנסת האמצעי מן החצר הפנימית

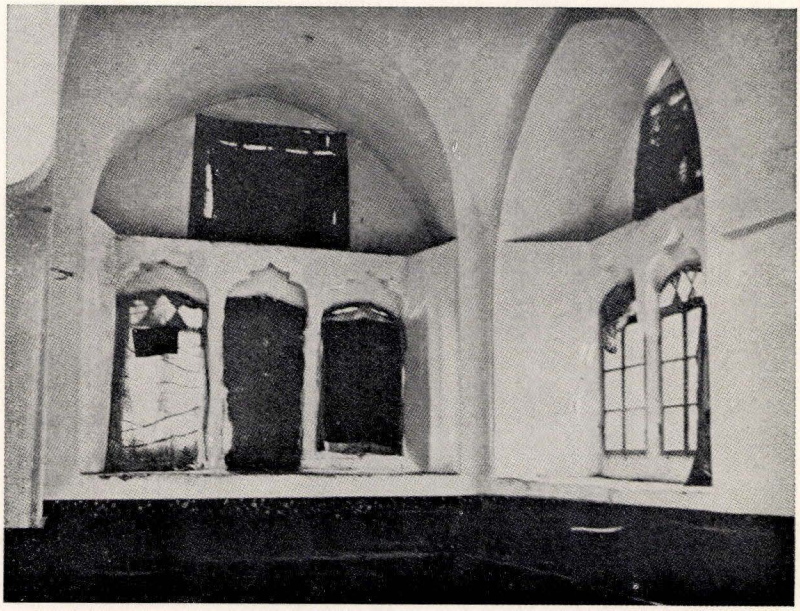
לוח ו

19. האולם של בית הכנסת האמצעי בכוון לארון הקודש

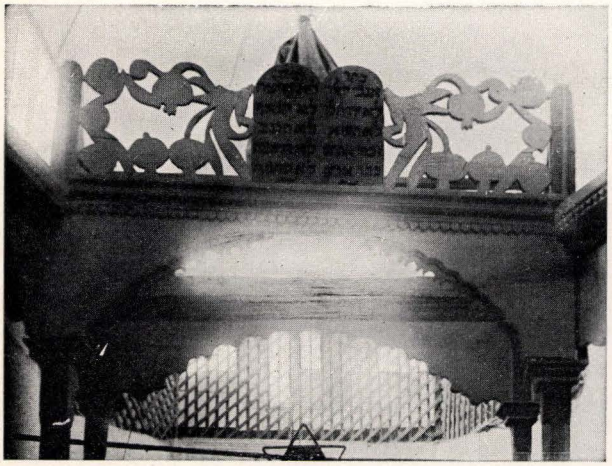
21. בית הכנסת האיסטנבולי — מראה ארון הקודש

20. בית הכנסת האיסטנבולי — הפינה הדרומית־מזרחית

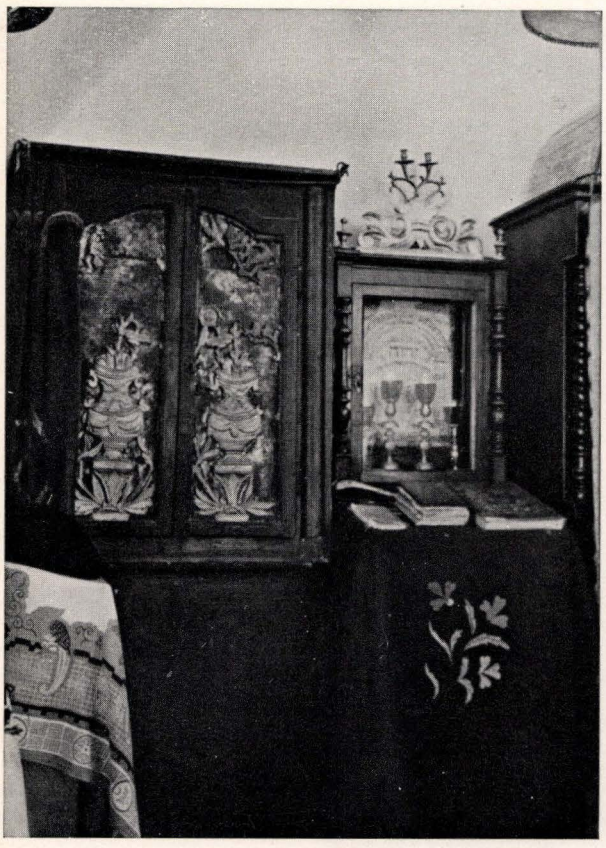
22. בית הכנסת האיסטנבולי — הבימה

23. אורנמנט הרימונים המעטר את הבימה בבית הכנסת האיסטנבולי

24. "אור החיים" — מראה החלל בכיוון לארון הקודש

25. "אור החיים" — פרטי ארון הקודש

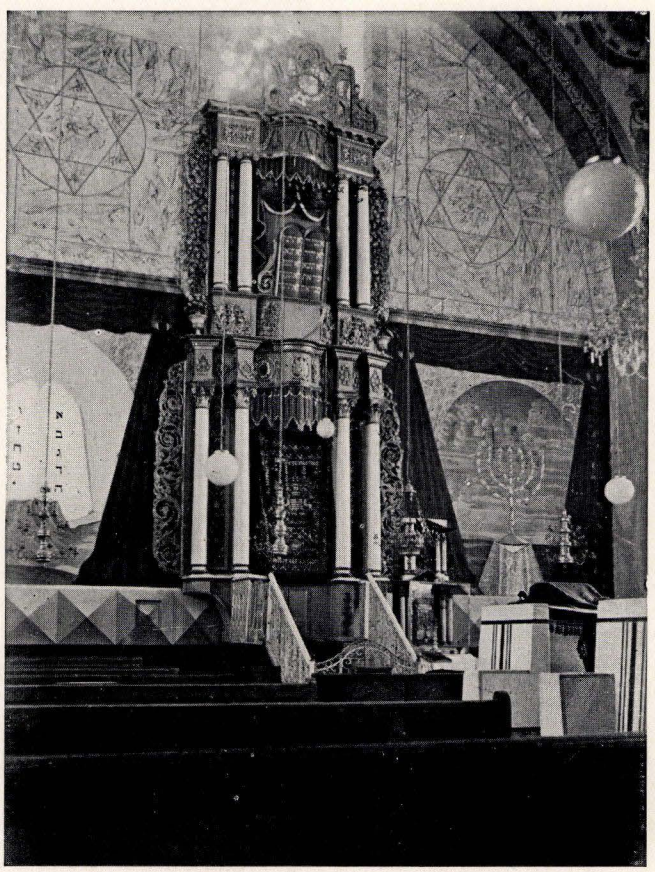
לוח ח

2→

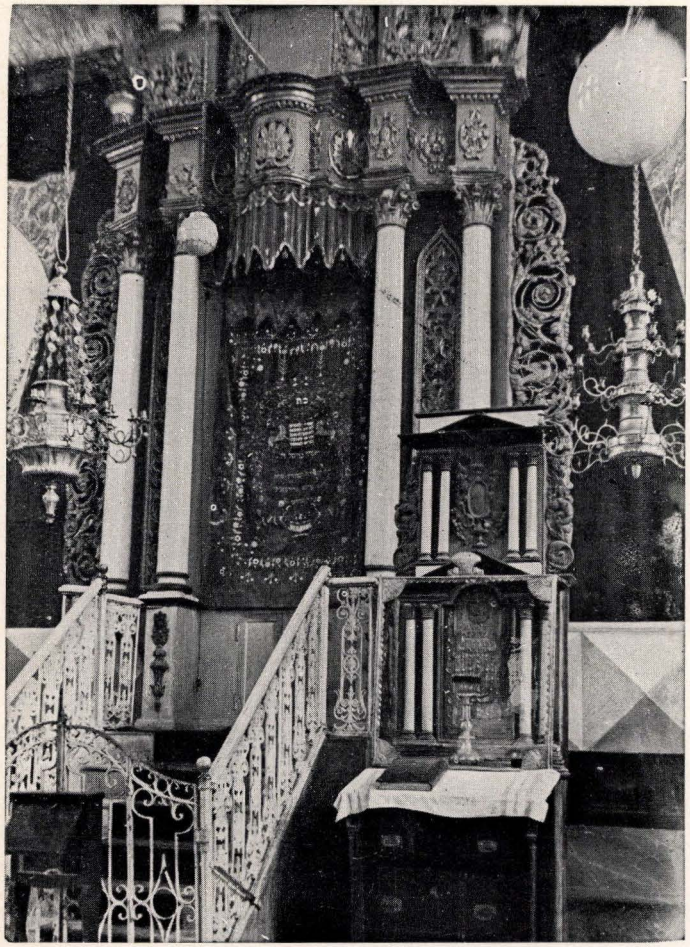
←1

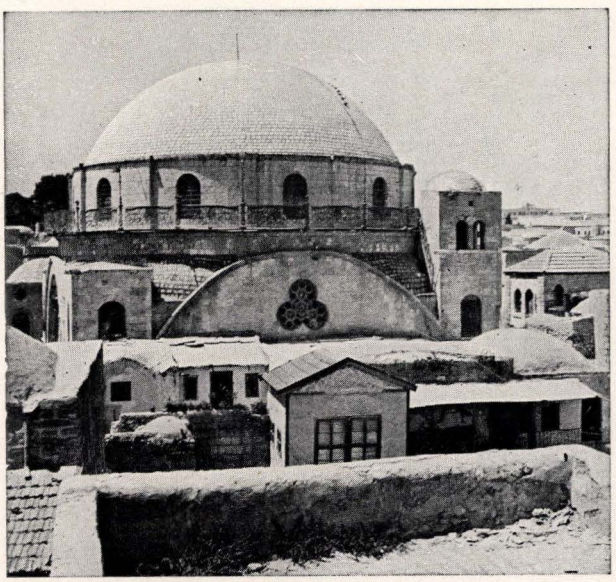
26. "חורבת ר' יהודה החסיד"(1) ובית הכנ' "תפארת ישראל" (2) על רקע העיר.

27. ה"חורבה" קיר ארון הקודש

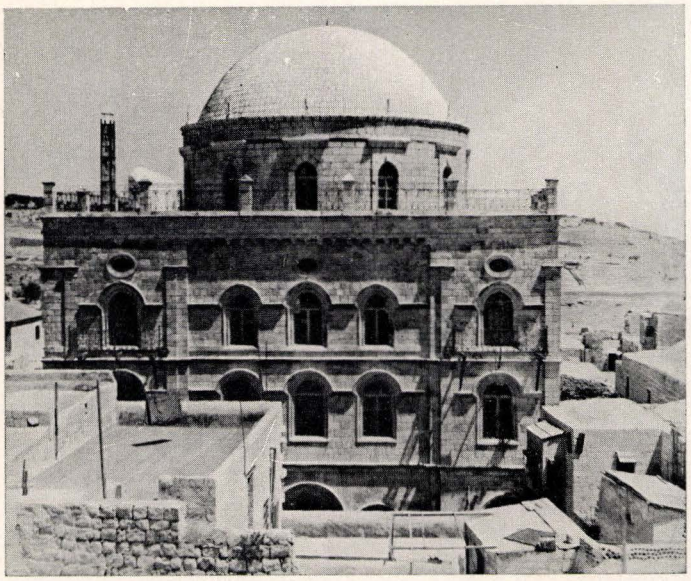
28. פרט של ארון הקודש ועמוד החזן ב"חורבה"

29. חורבת ר' יהודה החסיד, החזית המזרחית

30. חורבת ר׳ יהודה החסיד — החזית המערבית

31. ״תפארת ישראל״ — החזית המערבית

32. מראה הפנדנטיב בפינה צפונית מערבית

לוח יא

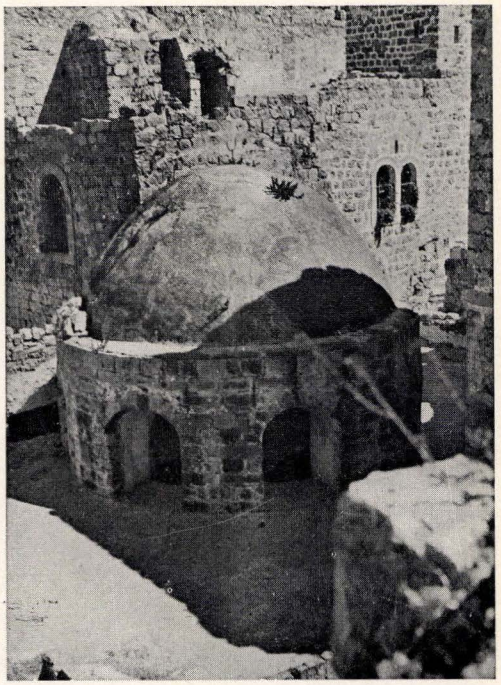

33. "תפארת ישראל" — ארון הקודש

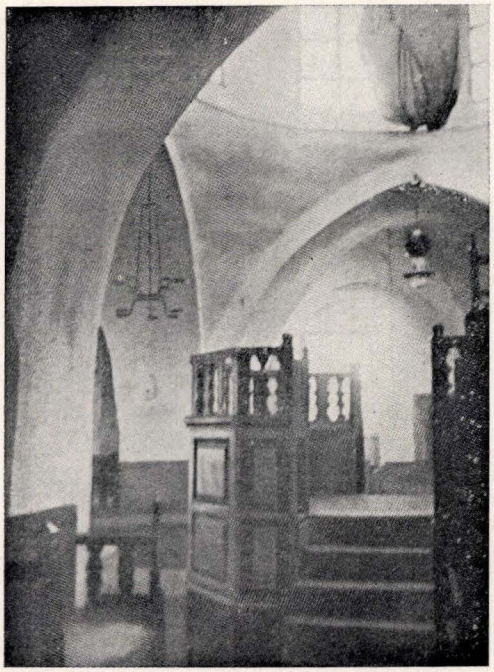

34. "תפארת ישראל" — מראה הבימה

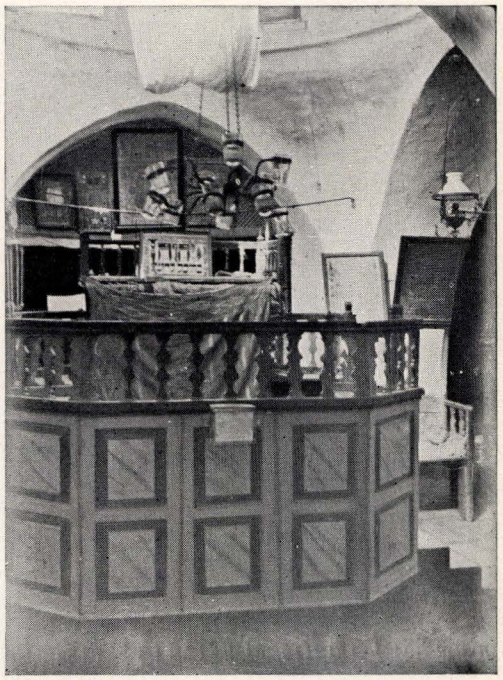
חברון. בית הכנסת "אברהם אבינו"

35. כיפת בית הכנסת וסביבתו העזובה

36. מראה הפנים

37. הבימה

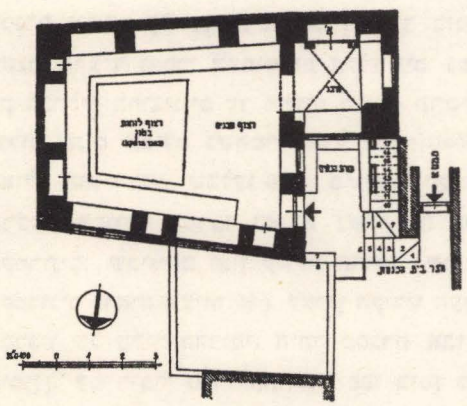

38. ארון הקודש שהובא מבית הכנסת החרב בעזה

טבריה

בעיר העתיקה של טבריה רב הוא מספרם של בתי הכנסיות, הישיבות, חדרי התפילה והמנינים השונים, אולם שטפונות, רעידות אדמה ופורעניות אחרות גרמו לכך, שאין ביניהם בנינים עתיקים. אף בשטפון של שנת תרצ"ד, שהרס חלקים שלמים של העיר העתיקה, נספו בתי כנסיות אחדים[40].

11. בית כנסת הסניור (תכנית יד. ציורים 43—45).

תרשים יד. בית כנסת הסניור

סניור שמואל חיים הכהן, בונה בית כנסת זה, נפטר בשנת תרל"ג בזקנה מופלגת. בית הכנסת היה קיים ועומד כבר בחייו עשרות שנים אחדות — הרי שנבנה, איפוא, לפני מאה שנים ויותר. הוא כיום בית הכנסת העיקרי של עדת הספרדים במקום.

מאחת הסמטאות הצרות, לא רחוק משפת הכנרת, נכנסים לחצר בית הכנסת, המשותפת לו ולדירות הסמוכות. מן החצר עולות מדרגות אחדות לרחבה פתוחה מוקפת ספסלים בנויים; גדלה 3.50 x 2.00 מ'. מן הרחבה, מול המדרגות, כניסה לאולם בית הכנסת. משמאל עולים בשתי מדרגות נוספות לרחבה שניה מעל לגג של דירה; רחבה זו משמשת עזרת הנשים העיקרית. בהמשך מערכת המדרגות עולים למרפסת פתוחה מעל להיכל, אשר בה מקימים סוכה בחג הסוכות. גם הרחבה התחתונה — הראשונה — משמשת מקום לסוכה ובמועדים גם עזרת נשים נוספת, לשעת הצורך.

לאולם בית הכנסת צורת טרפציה בקרוב, שארכה הממוצע 6.50 מ' ורחבה הממוצע כ־5.0 מ'. בקירות מסביב עשויות מגרעות. באלה שבקיר הצפוני וכן באמצעית שבקיר המזרחי — חלונות כפולים. בשאר המגרעות ארונות ספרים פתוחים וסגורים של הישיבה הספרדית המסתופפת בבית כנסת זה.

האולם הנבנה מקומר כולו כיפה העולה ומתקמרת החל מכרכוב צר, הנמשך לאורך ארבעת הקירות — מכל צד חלקי קמרון מנזרי. קמרוניה של כיפה מדומה זו מסתיימים במשטח מלבני מודרג. את ראש הכיפה ושפת הקיר העליונה מקשטים ציורים גיאומטריים. בחלקה התחתון של הכיפה 8 חלונות, שנים לכל צד (בציור 45 מראה הכיפה מבחוץ). על ידי האורנמנטיקה הסימטרית של הכיפה, הסידור הסימטרי כמעט של המגרעות ופתח הכניסה שבצד, הצליחו הבונים לטשטש את הצורה הבלתי משוכללת של האולם ולעורר אצל הנכנסים את הרושם כאילו הוא מלבן.

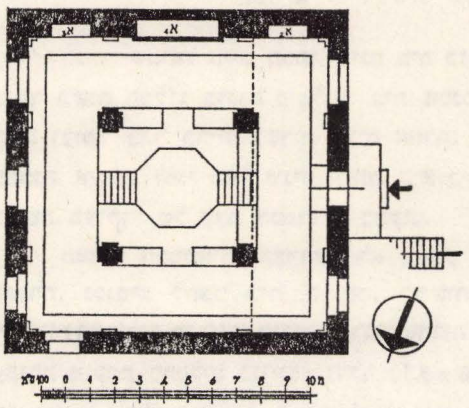
לאורך שלשת הקירות, הצפוני, המזרחי והדרומי, ספסלים בנויים (נראים בציור 44). ברצפה, שכולה אבן, רואים בין הספסלים חלק מרוצף מרצפת ביטון. במקום זה היה קודם שקע ברצפה ובו עמדה הבימה — לקיים מה שנאמר: "ממעמקים קראתיך ה'" (מקום השקע מסומן בתכנית יד). כיום עומדת בימת העץ (ציור 44) בקרבת מקום הבימה לראשונה, אולם השקע הקודם נסתם.

---

[40] תרשימים של אחדים מהם ניתנים בספרם של: Kohl-Watzinger: Antike Synagogen in Galiläa.

אופיניית בבית כנסת זה היא הפרדתו הגמורה של ההיכל מן האולם (ראה תכנית יד). ההיכל מהווה חדר קטן, שפתחו בפינה הדרומית מערבית של האולם. קמרוני ההיכל הראשונים התמוטטו ברעידת האדמה של שנת תרפ"ח. כיום הוא מקומר קמרונים צלביים — וכפי שמוסרים, לפי דוגמת הראשונים. בארבעת קירות החדר מגרעות לכל רחבם. בדרומית ארון קודש חדש מעץ (ראה ציור 45), אשר אפשר לראותו גם מצד רחבת הכניסה בעד החלון הכפול הקרוע לכל רוחב הקיר של המגרעה הצפונית. כך, איפוא, נראית הרחבה כעין חצר פנימית במערכת הבנין של בית הכנסת, הקשורה במישרים לארון הקודש.

12. בית הכנסת הגדול של עדת האשכנזים (תכנית יד. ציורים 46—47)

תרשים טו. בית הכנסת הגדול בטבריה

בית הכנסת בנוי בסימטה הראשונה המקבילה לשפת הכנרת ונשקף על פני הים. הבנין נחרב בזמן השטפון בשנת תרצ"ד ואחרי התמוטטות הקמרונים נשארו ממנו רק הכתלים החיצוניים עד מחצית הגובה. תרשים התכנית וצלום פנים האולם נשתמרו אצל Kohl-Watzinger[41]. האולם הוא רבוע, שצלעו 12.80 מ'. עבי הקיר 1.10 מ'. ארבעה עמודים במרכז האולם נשאו את הכיפה ואת הקמרונים, שביניהם ובין קירות האולם (שרידי ראשית הקמרונים נראים בציור 46). לארון הקודש העיקרי, אשר במרכזו של הקיר הדרומי, היתה מסגרת אבן (ציור 47 מימין). עם ריבוי ספרי התורה נוספו בזמן מאוחר עוד שני ארונות לצדי המרכז (ראה תכנית וציור 47).

הבימה היתה בימת עץ בעלת שמונה צלעות, על מסד בנוי; אופיינים לבימה זו שני מגדלי שער גבוהים עשויים עץ, אשר מעל לשתי מערכות העמודים (השווה את הציור אצל Kohl-Watzinger, ע' 145).

לאורך קירות האולם היה ספסל קבוע. עזרת הנשים רק במערב, על היציע, מתקופת הבנין הראשונה.

13. בית הכנסת של חסידי קרלין (תכנית טו. ציור 48)

בית הכנסת נבנה לפני שמונים שנה.

מן הרחוב עולות מדרגות למרפסת אשר בה דלת הכניסה לאולם בית הכנסת. ארכו של האולם 6.70. רחבו 5.30 מטר; לצדי הדלת שני חלונות סימטריים. גם שאר קירות האולם מצטיינים בסימטריותם: מול הכניסה ארון הקודש עם חלונות לצדיו (ציור 48). בקיר המזרחי שני שקעים רחבים של חלונות בני שלשה חלקים כל אחד; בשני השקעים שבקיר המערבי חלונות ובמקום השקע הצפוני פתח לחדר ישיבה קטן (ראה תכנית). חלק זה של הבנין חדש יותר מן האולם עצמו. קמרון האולם מזכיר את זה שבבית כנסת הסניור (ראה למעלה) וכנראה הוקם לפי דוגמתו.

ארון הקודש, המצטיין בגובהו (ציור 48), בנוי עץ, על רקע של פיתוחי עץ המתנשאים לגובה של

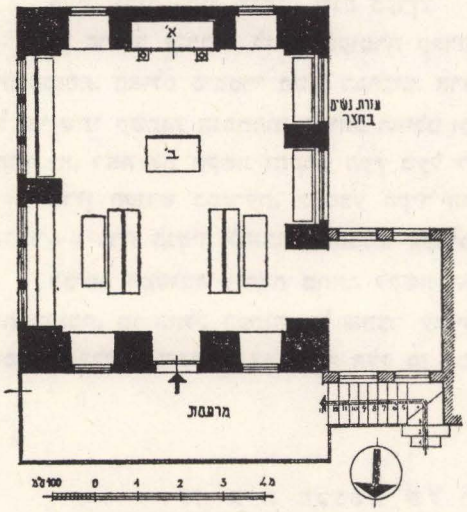
---

[41] התכנית נרשמה לפי מדידות במקום. נעזרתי גם בתרשים אשר אצל Kohl-Watzinger.

ששה מטר כמעט. לצדי דלתות הארון שני עמודים בהירים נושאים כרכוב, שעליו תבנית של לוחות הברית וכתר. לפני ארון הקודש, קרוב לאמצע האולם, בימה ללא הדגשה ארכיטקטונית מיוחדת. ציור 48.

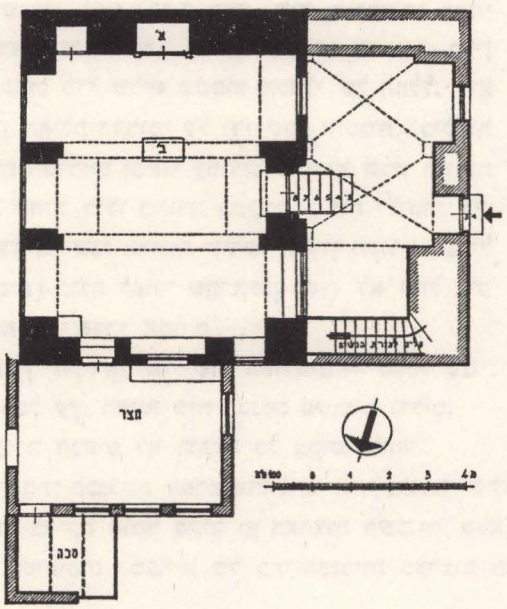
לאורך הקירות הארוכים — ספסלים. חלק האולם שבין הכניסה והבימה מרוהט שני שולחנות וזוג ספסלים כפולים. כולם מקבילים לקירות הארוכים — כאילו היו רהיטים של אולם מורחב. סידור זה של הספסלים אינו מתאים, איפוא, לאולם בית כנסת זה, המכוון לאורכו — השווה את פרטי התכנית.

לעזרת נשים לא הוקצב כל מקום בבנין עצמו. מקומה בחצר פתוחה, נמוכה כ־3.50 מטר מרמת האולם וסמוכה לקיר המערבי של בית הכנסת.

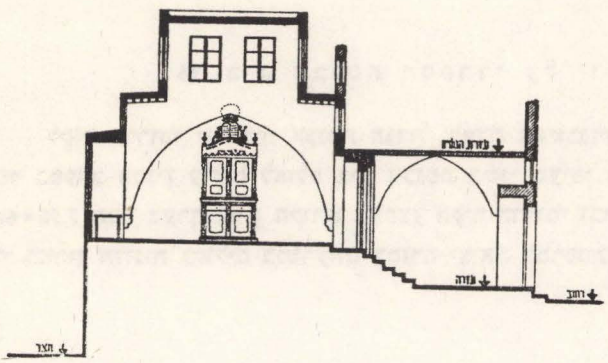

תרשים סז. בית הכנסת של חסידי קרלין

14. בית הכנסת של חסידי סלונים (תכנית יז—יח. ציור 49)

תרשים יז. בית הכנסת של חסידי סלונים, תכנית

תרשים יח. בית הכנסת של חסידי סלונים, חתך

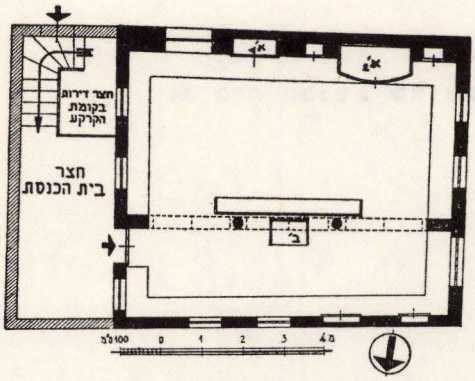
הבית נבנה לפני שבעים שנה בערך.

מן הרחוב עוברים לחצר מקורת קמרונים צלביים בשני שלישיה ובמדרגות אחדות עולים לאולם בית הכנסת. האולם סימטרי בשני הכוונים, ארכו 7.30 ורחבו 5.40 מ׳. החלל מחולק בארכו לשלשה חלקים על ידי שתי קשתות הנמתחות לרוחב האולם ונושאות עליהן קירות תומכים תקרת עץ (השווה את הפרטים בחתך יח, ראה את הקשת ותקרת העץ מעל לחלק הדרומי של האולם בצלום 49).

ארון הקודש במגרעת, באמצע הקיר הדרומי (ציור 49). בעיטורים אשר מעליו — לוחות הברית והכתר — ניכרת הנטיה להגבהת המבנה, שנבלמה בשל חוסר מקום.

הבימה הפשוטה עומדת מתחת לקשת הקרובה לארון קודש (ראה בציור). בקיר הצפוני יציאה לחצר בית הכנסת. מן החלק הפתוח של החצר עולים לעזרת הנשים אשר במערב האולם מעל לחצר (בפינה הימנית העליונה שבצלום 49 נראה חלק מן הסבכה המבדילה אותה מן האולם (השווה גם חתך יח).

15. בית הכנסת של ר׳ אבן סעוד די האן (תכנית יט)

תרשים יט. בית הכנסת של ר׳ אבן סעוד די האן

בית הכנסת השייך לעדת הספרדים, נבנה לפני כשבעים שנה. בקומת הקרקע חצר דירות וממנה מובילות מדרגות אל רחבת בית הכנסת אשר בקומה ב. חלל בית הכנסת, שגדלו 6.60 × 7.50 מטר, הוא דו־אולמי ובנוי ברוחב (ראה תכנית יט). האולם הראשון, הצפוני—כעין עזרה — תופס כדי שליש משטחו הכללי של החלל. הוא מובדל מן האולם הדרומי על ידי שתי אומנות הבולטות מן הקירות הצדדיים ובשני עמודים נושאים שלש קשתות מחודדות. החלל כולו מקורה בתקרת קורות ולוחות עץ. באולם הדרומי שני ארונות קודש. הארון הקודש הגדול ($א_2$ בתכנית) נבנה לאחר שהראשון ($א_1$) לא יכול היה להכיל את כל ספרי התורה.

לאורך הקירות של שני האולמים — ספסל בנוי. בין שני העמודים מקומה של הבימה הפשוטה ולפניה ספסל עץ. רהיטי בית הכנסת פשוטים ודלים.

לעזרת הנשים לא הוקצה כל מקום מיוחד.

בין בתי הכנסיות הארצישראליים זוהי דוגמה יחידה של הטיפוס הדו־אולמי, ששני אולמיו מכוונים לרוחב. רק בדיקת חומר מקיף מן הארצות השכנות, שלא נאסף עדיין, תוכל ללמדנו אם כאן לפנינו מוצג של אחד הטיפוסים המצויים של בתי הכנסיות בארצות המזרח או רק מקרה בודד.

16. בית הכנסת הספרדי על יד בית הכנסת הגדול

לקיר הדרומי של בית הכנסת הגדול לעדת האשכנזים נשען בית הכנסת של הספרדים. מסמטה אשר במערב הבנין עולים לאולם בית הכנסת בשני סעיפי מדרגות סימטריים. האולם בנוי לרוחב. גודלו 6.00 × 7.50 מטר בערך. ארון הקודש באמצע הקיר הדרומי ובולט ממנו במטר אחד לתוך פנים האולם. משני צדי הארון חלונות כפולים במגרעות. במזרח יציאה למרפסת פתוחה הנשקפת לים הכנרת.

הבנין נהרס בחלקו בשטפון האחרון שפגע בעיר ונעזב ואין עוד לקבוע את פרטי הריהוט שהיה בו.

אזכיר כאן בקצרה שלשה בתי כנסיות קטנים של טבריה, אשר תרשימיהם מובאים בספרם של קול־וואצינגר. הם מסומנים שם בלוח VIII במספרים 1, 2, 4. לא עלה בידי לזהותם (מס׳ 3 הוא תרשים של בית הכנסת של חסידי קרלין. מס׳ 5 — הוא בית הכנסת הגדול של האשכנזים).

17. מס׳ 1 Kohl-Watzinger

האולם (5.50 × 9.70 מ׳) בנוי לרוחב. בציר הקירות הרחבים אומנות. בקיר הדרומי, אולם לא בצירו, מקום ארון הקודש. הבימה בעלת שמונה צלעות במרכז האולם. לאורך הקירות ספסל בנוי העובר גם מתחת לארון הקודש ונפסק רק במקום הכניסה. עזרת הנשים בחדר קטן נספח, שהכניסה אליו משותפת עם הכניסה לאולם.

18. מס׳ 2 Kohl-Watzinger

הסידור הכללי של האולם דומה מאוד לזה של הקודם. גם כאן ארון הקודש בחלק המערבי של הקיר הדרומי ולא בצירו. חדר קטן מיועד לעזרת הנשים סמוך לאולם בפינה צפונית־מזרחית.

19. מס׳ 4 Kohl-Watzinger

בית כנסת זה, שאף הוא שייך לטיפוס המורחב, שני חלקים לו: אולם התפילה (5.60 × 12.70 מ׳) ועזרת נשים קטנה מעט מן האולם הראשון. מקומה בהמשך האולם במערב. גם בבית כנסת זה, כמו בשני הקודמים, מחולק כל אחד משני החדרים על ידי אומנות בולטות בצירי הקירות.

באומנה הרחבה הבולטת באמצע הקיר הדרומי של אולם התפילה נמצאת מגרעת ארון הקודש; כך הובלט באופן מיוחד אופי החלל הבנוי לרוחב. הדגשה נוספת ניתנת לו על ידי הסימטריה של פתח הכניסה מימין לארון הקודש והמגרעה אשר משמאל.

* * *

כל הבנינים של טבריה המתוארים למעלה, קטנים וצנועים הם, פרט לבית הכנסת הגדול של האשכנזים, אשר רק הוא בלבד הצטיין בארכיטקטורה מונומנטאלית.

עתיק מכל אלה בהרבה ועולה עליהם בגודלו וערכו הארכיטקטוני הוא בנין הישיבה של ר׳ מאיר בעל הנס, אשר הוקם מעל לקברו וקברי תלמידיו על יד חמי טבריה. מכיון שהבנין משמש בראש וראשונה ציון־קבר (מאוזוליאון) ואינו בעצם בית כנסת קבוע אלא יותר מקום לעולי רגל, לא מצאתי לנכון לכלול אותו בתחומי הספר הזה למרות חשיבותו.

צפת

עוד מימי הביניים נמצא רובע היהודים בצפת במדרון הצפוני־מערבי של העיר וכבר מן הזמן ההוא מתארים נוסעים בספריהם את הבנינים המפוארים של בתי הכנסיות המרובים שברובע זה. אולם גם צפת היתה נפגעת קשה לעתים תכופות מרעידות האדמה ואחרי הרעש הגדול בתקצ"ז (1837) נשארו מבתי הכנסיות הישנים רק ארבעה ואף אלה נהרסו אז בחלקם[42], אלא שחודשו סמוך להריסתם. שאר בתי הכנסיות שבעיר אין להם ערך ארכיטקטוני מיוחד ומהם שנבנו רק בעשרות השנים האחרונות. אסתפק, איפוא, בהבאת תיאורים של ארבעת בתי הכנסיות האמורים בלבד.

צפת היא מרכז המקובלים ונתפרסמה בתור שכזו בעיקר מימי ר' יצחק לוריא (האר"י הקדוש), אשר פעל כאן בשנים שכ"ט—של"ג. מבין ארבעת בתי הכנסיות המונומנטאליים אשר בעיר, שנים נקראים על שמו: אחד של עדת הספרדים ואחד של האשכנזים. שנים האחרים הם על שם ר' יוסי הבנא ור' יצחק אבוהב — שניהם של עדת הספרדים.

20. בית כנסת האר"י של הספרדים (תכנית כ. ציורים 50—53)

העולה מן הגיא שבמערב העיר, רואה לפני שורת הבתים הראשונה את דמותו המונומנטאלית של בנין בית הכנסת (ציור 50). לפי המסורת אהב האר"י לצאת עם תלמידיו אל מחוץ לעיר ומשום כך בנו את בית הכנסת בקצה, במקום שממנו נשקף מראה נהדר על הסביבה ההררית. הבנין נבנה לראשונה בשלהי המאה השש עשרה. מאז נהרסו חלקים שונים שלו, אולם בתכניתו הכללית של בית הכנסת לא חלו שינויים עד ימינו אלה.

האומנות התומכות אשר בחזית בנויות עוד בנוסח גותי והן שריד של הבנין הקדום. החזית כולה היא ריתמית מאוד: בין התומכות המוצקות (עבי החיצוניות כ־2.50 מ' ועבי האמצעיות 1.70 מטר) שלשה שדות ובכל אחד חלון כפול רחב ומעליו חלון קטן.

הקיר הדרומי המַסיבי והחָלָק אשר רק בראשו חלון קטן, מגביר עוד יותר את המונומנטאליות של הבנין כולו (בציור 50 רואים את החזית המערבית והדרומית).

בכל חזיותיו בנוי בית הכנסת אבני גזית. חבל, שמצד העיר אין הבנין יכול להתבלט, בהיותו בנוי במדרון תלול, כך שגגו מתנשא רק ב־2 עד 3 מטרים מעל פני הסמטא. מסמטא זו יורדים בסולם מדרגות תלולות אל החצר השקועה אשר מצפון לבית הכנסת. לחצר גם כניסה שניה דרך השער אשר בחומה המערבית שלה לצד המדרון (חומת החצר נראית בציור 50 משמאל לבנין בית הכנסת).

החצר המוקפת ספסלי אבן מסביבה מרובעת ומהווה כשלעצמה חלל ארכיטקטוני בשל הקירות הגבוהים הסוגרים עליה מכל צד. הצד הצפוני הוא החזית הסימטרית של הכניסה לבית הכנסת (ציור 51). באמצע הקיר פתח השער לעזרה, המקורה תקרת עץ, שארכה 7.60 ורחבה 8.80 מטר; מעליה עזרת־הנשים. בעזרה פי בור המים, שממנו שואפים אנשי הסביבה את מי השתיה עד היום. מן העזרה עוברים

---

[42] ידיעות מפורטות יותר על בתי כנסיות בצפת מימי הביניים ועד התקופה האחרונה ראה: זאב וילנאי: מדריך ארץ ישראל, תש"א; שמואל קרויס: בתי כנסיות עתיקים בארץ ישראל ובארצות הקדם, קובץ החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, ירושלים תרפ"ח.

תרשים כ. בית כנסת האר"י של הספרדים

לאולם בית הכנסת שרצפתו נמוכה ממנה ב־30 ס״מ. גודל האולם 9.00 × 14.20 מ׳, גבהו 5.50 מ׳. לאולם שלשה שדות קמרונים צלביים מחודדים מתאימים לשלשת החלקים הנראים גם בחזית המערבית (השווה ציור 50). הקמרון הצפוני מקמר גם את עזרת הנשים (ראה ציור 53) והדבר מוכיח, כי המחיצה שבין האולם והעזרה וכן תקרת העזרה הן תוספת מאוחרת והבנין המקורי היה מחוסר עזרת נשים. אורך האולם היה, איפוא, לראשונה 21.80 מ׳.

לאורך הקירות ספסל בנוי עם הדום לרגלים. משני צדי ארון הקודש נגמר הספסל בחתוך אלכסוני; ההדום נמשך עד לראשונה משלשת המדרגות המעוגלות אשר לפני הארון (ציור 52).

ארון הקודש משוקע כולו בקיר; עוטרת אותו מסגרת אבן מקושטת בצורת עמודים תמירים משני הצדדים ועמוד אבן באמצע, המחלק את הארון לשנים. לצדי הארון הכפול הראשי — שני ארונות קטנים יותר (בשמאלי מוצנע ״כסא אליהו״ ישן ובימיני פרוכות ותשמישי קדושה שונים). מסגרת האבן ודלתות העץ המקושטות אשר לארונות הקטנים, מותאמות לאלו של ארון הקודש האמצעי. מעל לארונות אפריזה בצורת סרט — אבנים מצובעות ומקושטות אורנמנטים גיאומטריים (ציור 52). מעל לסרט האפריזה חלון עגול אורנמנטלי ולידו ציורים פרימיטיביים.

במרכז האולם בימה (ציור 53); חלקה התחתון הוא מסד בנוי בעל שמונה צלעות ולו כניסת עליה בצפון. בשלשת העברים האחרים שקעים בצורת חלונות בעלי קשת ציורית. שפת המשומן הבולטת בנויה ככרכוב מקושט שתי שורות ״חדודים״. השקעים והכרכוב בסגנון טורקי מתאימים למאה השבע עשרה או השמונה עשרה. החלק העליון של הבימה רחב יותר והוא עשוי עץ. מסביב ספסל, שבולט כלפי האולם. הדגשה מיוחדת קיבל הצד הדרומי של הבימה הפונה לארון הקודש על ידי הבלטת המבנה של עמוד הקריאה, המוקף מעקה.

סמוך לפינה הדרומית מזרחית של האולם — כניסה למערה קטנה ואפלה (ראה תכנית כ), מקומרת קמרון גלילי. במערה ספסל; לפי המסורת היה האר״י הקדוש נוהג להתבודד כאן ולהתעמק בקבלה.

21. בית הכנסת של ר׳ יוסי הבנא (מהר״י הלבן) (תכנית כא/א. ב. ציורים 54—58)

בית הכנסת נבנה על יד קברו של ר׳ יוסי הבנא (״מהר״י הלבן״). חודש במאה שעברה. הלוח הנראה בציור 54 מעיד על בדק הבית האחרון לפני ארבעים שנה.

הכניסה לבית הכנסת מחצר אשר בצדו הדרומי של הבית. בחצר ספסלים בנויים אבן ושלד ברזל לסוכה (ציור 55).

בציר האולם שני עמודים נושאים כל אחד שתי קשתות מחודדות, הנמתחות בינם לבין הקירות הארוכים (השווה את קווי הקשתות בתכנית; ציורים 56 ו־57). מעליהן תקרת עץ שטוחה.

באמצע הקיר הדרומי ארון הקודש (ציור 57 מימין). הוא נותן לבית הכנסת אופי של אולם הבנוי ברוחב.

שני העמודים נושאי הקשתות מחלקים את האולם בכוון צפון־דרום לשלשה סטָוים. לפנינו מקרה מענין של הפיכת אולם דו־סטוי בעיקרו לתלת־סטוי על ידי העמדת ארון הקודש לא בכוון הארוך של הבנין ובקו שני העמודים, אלא בכוון הרחב, בציר השדה האמצעי אשר בין העמודים האלה.

ארון הקודש הוא חדיש ובנוי עץ. לפניו תלויים על שלשלאות נרות שמן מקושטים ב״ידים״ (ציור 58). בין שני העמודים מקום הבימה (ציור 56), דומה במבנה שלה לזו שבבית הכנסת האר״י של הספרדים, אולם קטנה ופשוטה ממנה.

סביב האולם ספסל בנוי.

מדידה וציור: ג. גרוס, ט. אבני, ר. שטיבל, ש. שטיבל, א. שמיר

מבנה בית הכנסת של ר' יוסי הבנאי – צפת

התקרה והעמודים צבעוניים; הקירות אשר מעל לקשתות מצוירים ציורים פרימיטיביים של כלי נגינה, הכותל המערבי, עצי דקלים, ועוד (ציורים 56 ו־57).

בקיר המזרחי של האולם (ציור 57) דלת למערת קברו של ר' יוסי הבנאי (ראה תכנית). מעליה שלט חדש: "ישיבת הצדיק מהר"י הלבן". במערה, מול הפתח, מצבת הקבר. לידה "כסא אליהו" עתיק וארונות קיר במגרעות. במערב מבוא שני מבחוץ דרך פרוזדור, אשר בו גם מדרגות לעזרת הנשים, שמקומה מעל למערת הקבר. עזרת הנשים מקומרת קמרונים צלביים (מראה עזרת הנשים מן האולם ראה בציור 57; השווה תכנית כא/ב).

חלק זה (המזרחי) של הבנין — רק הוא מקומר קמרונים — הוא הוא החלק העתיק. בית הכנסת עצמו הוקם ונספח לבנין הקבר בתקופה מאוחרת יותר.

באגרת מסע, שנכתבה בזמן ביקורו של ר' חיים ן' עטר בצפת (לפני מאתיים שנה, בערך) על ידי אחד מתלמידיו, לא נזכר בית כנסת בכלל ומתואר רק בנין הקבר. פרטי התיאור מתאימים למצב של חלק זה גם כיום. וזו לשון האגרת[43]: "...וביום חמישי בא זקן א' שהוא מכיר כל מערות הצדיקים הניכרים... והלכנו עמו לראשון ראשון הקבור בתוך העיר בין החצירים רבי יוסי הבנאי זלה"ה הוא חצר א' גדולה ובתוך החצר בית ובתוך הבית מצד ימין מצבת קבורת אדונינו רבי יוסי הבנאי ע"ה וישבנו שם ולמדנו פרק א' של גמרא ודלקנו נרות...". "הבית" שהכניסה אליו נשארה במקומה, הוא החלק המקומר של הבנין ומצבת הקבר היא גם כיום מצד הימין של הכניסה.

22. בית הכנסת ר' יצחק אבוהב (תכנית כב. ציורים 59–66)

רק חזיתו העקרית, המערבית, של הבנין פונה לחצר ולרחוב אשר לפניה. משאר הצדדים מוקף הבנין בבתי הדירה הסמוכים לו. החצר מרוצפת לוחות אבן. מימין לכניסה אליה, גינת נוי קטנה וסככה לסוכה. לאורך הקירות, לפני הכניסה לאולם בית הכנסת אשר בפינה הצפונית מזרחית של החצר — ספסלים בנויים.

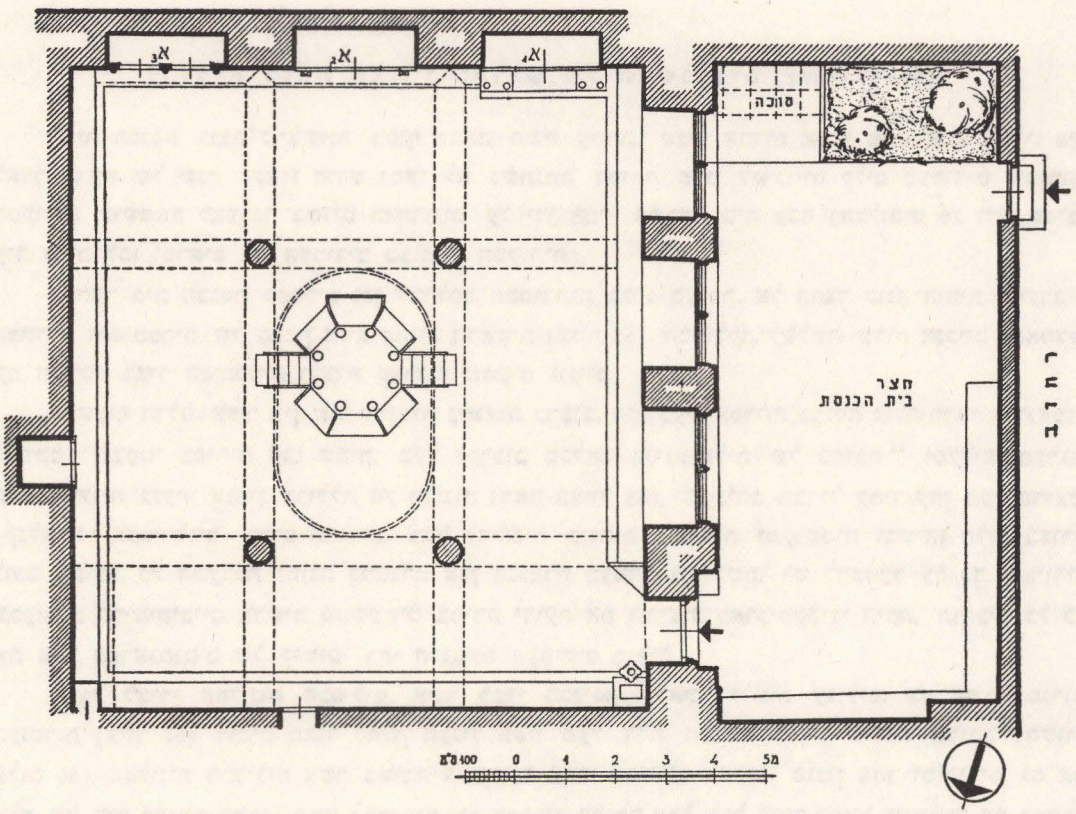
החזית מצטיינת בריתמוס של שתי שורות הפתחים (ציור 59). בשורה התחתונה בצפון המבוא לאולם (ציור 60) ומימינו שלשה חלונות כפולים בעלי מסגרות אבן מקושטות; מעליהם קשתות להקלת העומס על הפתחים, אשר אף הן נוצלו כאלמנט ארכיטקטוני להגברת הריתמוס של החזית (השווה התצלום). מעל צירי החלונות אשר בשורה התחתונה, חלונות בודדים בעלי קשת אורנמנטלית של "גב החמור" ומעליהם כרכובים קטנים.

את כל החזית מסיים כרכוב בולט הרוס בחלקו ומעליו נדבכים אחדים של מעקה בנוי בניה פשוטה ומטויחת, בזמן שכל החזית בנויה אבני גזית מסותתות יפה.

האולם שייך לטיפוס המרכזי, אולם ארכו עולה על רחבו (ארכו 13.00 ורחבו 11.50 מ'). במרכזו ארבעה עמודים נושאי כיפה. כתוצאה מצורתו המוארכת במקצת של האולם, גדול יותר הרווח בין העמודים בכוון צפון־דרום מאשר בכוון מזרח־מערב והכיפה צורתה מוארכת ודומה לאליפסה (השווה תכנית כב). בטנבור הכיפה עשרה חלונות (ציור 61). העמודים (ציור 65) מחוסרים כותרות ובסיסים ברורים. הם נושאים קשתות מחודדות במקצת לארבעה עבריהם; בין הקשתות וקירות האולם קמרונים צלביים־כוכביים. בראשם שקערורית מצוירת וסביבה ארבע אבנים כוכביות מקושטות מעשה חורי ajour (ראה ציור 62 ו־63).

---

[43] האגרת פורסמה בספרו של ר' יעקב האלפערן: ספר ארץ החיים, וינא תרצ"ג. ר' ע' 21.

תרשים כב. בית הכנסת ר' יצחק אבוהב

המבנה של הבימה שמקומה מתחת לכיפה הוא האוריגינאלי ביותר בין מבני הבימות של ארבעת בתי הכנסיות הצפתיים. בשקע אשר ברצפת האולם שמונה עמודים מוצבים במעגל. לעמודים כותרות "ראשי מעגילה" עם לוח (אבאקוס) דק. הם נושאים משומן אבן בעל קשתות, המזכירות בצורתן את הקשתות של החלונות העליונים בחזית. על המשומן — שהוא רצפת הבימה — מבנה העץ האורנמנטלי והעדין של הבימה (ראה ציור 64 ו־65).

בקיר הדרומי שלשה שקעים לשלשה ארונות הקודש (ראה תכנית). בזאת קיבל הקיר ארדיכלות אחידה, אם כי הארונות שונים זה מזה בפרטיהם. תצלום 66 מראה את ארון הקודש הימני (ראה בתכנית).

לאורך שלשת הקירות ספסל קבוע. האולם מקושט קישוטים צבעוניים: לעמודים פסים אספיריליים כמו לעמודים אשר בבית הכנסת של יוסי הבנא [44], הָאֲטָמִים והכיפה מצוירים כתרים, כלי נגינה, צמחים בעציצים, עצי דקל וכיוצא בזה.

בפינת הקיר הצפונית מזרחית כניסה בלתי נוחה לבור המים הפתוח ובקיר הצפוני דלת לחדרים הסמוכים. בפינה אשר ליד הכניסה לאולם כיור אורנמנטלי עתיק מאבן על כן מקושט.

עזרת הנשים נמצאת מעל לחדרים הנספחים מצפון לאולם. העליה אליה היא מדירה סמוכה לבית הכנסת.

---

[44] העמודים והציורים הדומים בשני בתי הכנסיות, יוסי הבנא ואבוהב, מעידים, ששניהם חודשו בזמן אחד וצייר אחד קישט את כתליהם.

23. בית כנסת האר"י הקדוש של האשכנזים (ציורים 67–71)

בית הכנסת נבנה לראשונה בסוף המאה השש עשרה, שנים אחדות אחרי מותו של האר"י. מיד לאחר הרעש של שנת תקצ"ז חודש ומאז לא נשתנתה דמותו, פרט לשינויים קלים בעמודים שצורתם המקורית טושטשה לצערנו בשנים האחרונות על ידי חפוי בשכבת טיח עבה (הצלומים 70 ו־71 צולמו עוד קודם לכן ומראים את העמודים בצורתם המקורית).

בחצר בית הכנסת ספסלים וכן להדלקה המסורתית בל"ג בעומר. אל החצר פונה החזית המערבית הציורית והסימטרית של הבנין והיא החזית הראשית (ציור 67). המחולקת לשלשה שדות אנכיים: האמצעי עם הכניסה בציר הסימטריה ולצדיו קבוצות חלונות זוגיים.

משקוף הדלת, אשר בין שתי אומנות נושאות כרכוב, הוא כעין אפריזה מכוסה כולה סרטי אורנאמנט גיאומטרי וצמחי בפיתוח אבן שטוח. מעל לכרכוב טבלאה אורנמנטלית של כתובת[45] ומעליה מערכת ארכיטקטונית בזעיר אנפין, הכוללת זוג חלונות (ראה בציור 68), שביניהם מבדיל עמוד קטן בעל חריצים (קנלורות) אספירליים, בסיס וכותרת. מעל לחלונות קשתות מחודדות ומקושטות וביניהן חלון בצורת כוכב משומן. כל המערכת נתונה במסגרת אבן הנגמרת בעטרת משולשת. יש להצטער על כך, שציורים צבעוניים פרימיטיביים חדשים מטשטשים במידה ידועה את הקישוט־הארכיטקטוני היפה, המזכיר כל כך את אחד הפראגמנטים של קישוטי בתי הכנסיות העתיקים בגליל.

מעל לצירי החלונות הכפולים, אשר לצדי הכניסה, נראים חלונות עגולים. אף הם במסגרות מעוטרות (ציור 67) דומים מאוד לחלון העגול אשר מעל דלת הכניסה לבית הכנסת אבוהב (השווה צלום 60). החלונות הכפולים אשר בשורה התחתונה בשני הבנינים הם בני סגנון אחד ומזכירים גם את אלה של בית הכנסת האר"י אשר לספרדים. גם הכרכוב העובר מעל לכל אורך החזית הראשית עם המעקה הגבוה הבנוי ממעל לו, דומה בכל שלשת הבנינים.

אולם בית הכנסת הוא מרכזי, רבוע שצלעו כ־9.30 מ', גבהו 5.70 מ'. ארבעה עמודים (ציור 70 ו־71) מחלקים אותו לתשעה שדות רבועים, כמעט שווים, מקומרים קמרונים צלביים־כוכביים ובמרכזם שושנים (רוזטות) כאבני שפור (השווה צלום 62 של הקמרונים בבית הכנסת אבוהב).

בקצה הדרומי של הסטָו האמצעי הוקם ארון הקודש. פיתוחי העץ שלו מתנשאים לכל גבהו של האולם (ציור 69). רוחב הארון על קישוטיו 2.80 מ'. הארון, אשר צורתו עשויה כדוגמת הטיפוס המקובל בבתי הכנסיות העתיקים של אירופה המזרחית, הוא מעשה ידי אמן בן העיר קולומיאה אשר בגאליציה. מקשטים את הארון עמודים ופיתוחי עץ עשירים: מבין העיטורים והערבסקות של הארון מעוררת תשומת לב מיוחדת דמות לויתן פולט סרט אש בין פיתוחי צמחים (ראה פרט זה בציור 69). לפני הארון שבכת ברזל ושער סמלי הגודרים את ההיכל מעבר למדרגות. לימין ההיכל עמוד לשליח הציבור, אף הוא מקושט מעקה עץ חרוט. על הקיר מימין לארון הקודש ציור צבעוני של הכותל המערבי ומשמאלו קבר רחל.

באמצע האולם בימה גבוהה מרובעת (ציור 71). צלעה 1.80 מטר, גובה רצפתה 1.70 מעל למפלס האולם. המסד של הבימה קטן יותר (1.20 × 1.60 מ').

חלקם התחתון של הקירות מצופה עץ עד לגובה של 1.20 מ'.

יציעי עזרת הנשים הם מעל לחדרים הנספחים אשר בצפון ומעל לבנין הישיבה החדשה, אשר מצד המזרחי, המקומרת אף היא קמרונים צלביים.

---

[45] לפי הכתובת אשר מעל לדלת הכניסה "ומקדשי־תיראו" נראה כי הבית חודש לאחרונה בשנת תרי"ז. בשנה זו הוקם גם ארון הקודש הנוכחי.

יפו

24. בית הכנסת העתיק (ציורים 72—75)

בעיר העתיקה של יפו, בין הסמטאות שמעל לנמל, נמצאת חצר הנקראת עד היום דאר־אל־יהוד. היא נרכשה על ידי היהודים בשנת תק״פ (1820) ושימשה מקום חניה לעולים במשך מאה שנים ועל כן נקראה גם בשם ״בית העולים״. מסביב לחצר התרכזו מוסדותיהם של יהודי יפו והעולים.

בקומה העליונה של הבנין הראשי אשר מצפון החצר סודר בית הכנסת.

החצר נעזבה עוד במאורעות תרפ״א ובמאורעות האחרונים נהרס כליל פנים בית הכנסת (ראה ציורים 73–74). בעזרת הצלום שנשתמר עוד מלפני חצי־יובל שנים[46] נוכל לעמוד על צורת בית הכנסת וסידורו הפנימי (ציור 75).

האולם בנוי לרוחב: בקצהו האחד — המזרחי — ארון הקודש וממולו, סמוך לקיר המערבי — הבימה. ארון הקודש חדש עשוי עץ (ציור 75).

ציור 73 מראה את מגרעת הארון אחרי הריסת בית הכנסת. בציור 74 נראות עדיין המדרגות אשר היו לשני צדי הבימה.

משני צדי הארון מגרעות קטנות ששימשו, כנראה, ארונות ספרים.

אין אפשרות לקבוע בדיוק את צורת הבימה, פרט לזה שתפסה את כל הרוחב של הקיר המערבי הצר והיתה צמודה אליו. הכניסה לאולם מן הצד הדרומי, ממול לקיר החלונות.

לאורך קירות האולם, ספסלים קבועים. בציור 75 נראים גם ספסלי עץ כפולים צמודים בגבם; ספסלים אלה עמדו בציר האולם וכך ישבו המתפללים בשתי קבוצות מקבילות — כל אחת בשני ספסלים וארון הקודש והבימה מימינם או משמאלם.

עזרת הנשים היתה בחדר קטן סמוך, הנפתח לחצר.

גודל אולם בית הכנסת 5.30 × 9.75 מ׳. הוא מקומר שני קמרונים צלביים: קמרון גדול מעל לחלק העיקרי של האולם וקמרון שני מעל לחלק הבימה, שהוא צר יותר מן הראשון. בראש שני הקמרונים שקעוריות כוכביות.

---

[46] תודתי נתונה בזה למר מ. אשולין, אשר מסר לידי את התצלום הנמצא ברשותו, סייר אתי את עתיקות היהודים ביפו ועזר לי הרבה בבקיאותו בתולדות הישוב בה (ראה מחברתו ״ספר זכרון להחובבים והעולים הראשונים מעדת הספרדים—המערבים ביפו ואגפיה״, הוצאת מגנזי ירושלים, תרצ״ו).

לפגום. לטיפוס זה שייכים בית הכנסת בבית אלפא[49], חמת־גדר[50], עספיה[51], שני בתי כנסיות ליד יריחו[52], בית הכנסת בגרש[53].

הטיפוס השלישי, שהוא עתיק לא פחות מן הראשון — הוא החלל המכוון לרוחב. מקום ארון הקודש במגרעה מיוחדת בציר הקיר הרחב. את הטיפוס הזה מייצג בית הכנסת באשתמוע, מן המאה השלישית[54].

החללים הבסיליקליים מן הסוג הראשון והשני לא השאירו עקבות השפעה על הבנינים המאוחרים המשמשים נושא לספר זה. לעומת זאת הננו רואים את השפעתו של הטיפוס השלישי, המורחב, במספר רב למדי של בתי הכנסיות שלנו.

א. הטיפוס הדו־סטווי.

עד עתה ידועים היו בתור בתי כנסיות דו־סטוויים רק אלה, אשר נבנו באירופה המערבית והמרכזית בין המאות ה־12 וה־15. העתיק שביניהם הוא בית הכנסת בוורמיזה. קראוטהיימר[55] קובע לפי פרטים סגנוניים וחקירת בנינים אחרים, כי בנין זה נבנה בין השנים 1170 — 1200 (אולם קיימות כתובות בבנין, המעידות, שבית הכנסת נבנה כבר בשנת ד' תרצ"ד (1034) ומתקבל על הדעת, כי כבר בתקופה זו נבנה בכללו כבנין דו־סטווי ורק פרטים ארכיטקטוניים, כגון צורת הכותרות וכיוצא בזה, נשתנו בבנייתו מחדש אחרי 150 שנה בערך). דו־סטוויים הם גם בית הכנסת ברגנשבורג מן המאה ה־XIII, אלטנייושול בפראג*[55], בתי הכנסיות בקראקא ובחֶלם[56]. בכולם מחולק האולם לשני סטווים על ידי שני עמודים בצירו, פרט לרגנשבורג, ששם מספר העמודים גדול יותר. בין העמודים, במרכז האולם, עומדת הבימה. ארון הקודש הוא בציר הקיר המזרחי הצר.

קראוטהיימר מניח, שצורה זו של חלל בית הכנסת נלקחה מאולמי הסעודה של הנזירים הנוצריים (רפקטוריום) וכדומה, אולם הוא עצמו וגם חוקרים אחרים[57] קובעים, כי עד המחצית של המאה ה־XII לא היה ידוע האולם הדו־סטווי, לא בבניה הסאקראלית ולא בבניה החילונית באירופה כולה. רק אז הופיעו אולמים כאלה בבת אחת לעשרות, ובעיקר בגרמניה ובצרפת, בבניני המנזרים; בבניני הכנסיות הנוצריות עצמם לא נתקבלה צורה זו כל עיקר[58].

---

[49] א. ל. סוקניק: בית הכנסת העתיק בבית אלפא, ירושלים תרצ"ב.
E. L. Sukenik: The ancient Synagogue of El-Hamme, Jerusalem 1935.

[50] N. Makhouly — M. Avi-Yonah: A Sixth-Century Synagogue at 'Isfiya, QDAP, III.

[51] L. H. Vincent: Le Sanctuaire juif d'Ain Douq' R. B. 1919; L. H. Vincent et B. Carriére — La Synagogue de Noarah', RB. 1921

[52] הראשון בנערן על יד יריחו בית הכנסת השני ליד יריחו, השייך לאותו הטיפוס:
D. C. Baramki — M. Avi-Yonah: An early Byzantine Synagogue near Tell-es-Sultan, Jericho, QDAP, VI, 1936.

[53] Crawfoot and Hamilton: The Discovery of a Synagogue at Jerash PEF. Q. St. 1929.; J. W. Crawfoot: Churches at Gerash (B. S. A. Jerusalem, Suppl. Paper 3) 1931.

[54] L. A. Mayer and A. Reifenberg: The Synagogue of Eshtemo'a, preliminary report, JPOS. XIX. 1939; ל. א. מאיר וא. ריפנברג, בית הכנסת באשתמוע, ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שנה ט, תש"ב, ושנה י, תש"ג.

[55] R. Krautheimer: Mittelalterliche Synagogen, Mitteil. d. Ges. z. Erf. jüd. Kunstdenkmäler IX—X, 1927.

[55*] Z. Münzer: Die Altneuschul in Prag.

[56] M. Balaban: Die Judenstadt von Lublin, Berlin 1919; תרשים סכימתי של התכניות של שני בתי כנסיות אלה אצל:
K. Simon: Zweischiffige Räume in Deutschland, in: Rep. f. Kunstwissenschaft, XXV, 1902.

[57] ר' ד"ר א. נ. שנייד במאמרו "אמנות יהודי פולין", סיני, שנה ה, תש"ב, חוברת י—יב, ע' רמח,

[58]

סיכומים

I. הטיפוסים של החלל

לגבי המספר הקטן באופן יחסי של הבנינים—24—המתוארים בחלקו הקודם של הספר, בולט לעין רבוי צורותיו של החלל. מביניהן ברורים ארבעה טיפוסים עיקריים בששה נוסחים (וואריאנטות):

1. אולמים דו־סטוויים.

2. אולמים בנויים לרוחב.

נוסח א: ארון הקודש במרכז הקיר הרחב.

" ב: ארון הקודש בקיר הצר, ממולו הבימה, סמוך לקיר הצר השני.

3. אולמים מרכזיים.

נוסח א: בעלי כיפה.

" ב: תשעה שדות קמרונים מעל לארבעה עמודים, ללא כיפה.

4. אולמים מוארכים.

נוסף לטיפוסים יסודיים וטהורים אלה, יש גם אולמים אשר את אפיים לא קל להגדיר הגדרה מוחלטת. ביניהם נמצא כאלה שהם מהווים מזיגה של שני טיפוסים ויוצרים על ידי כך חלל מטיפוס חדש. יש, כמובן, גם בנינים אחדים, שצורתם היא מקרית ואין ליחסם לשום טיפוס מסוים.

רבוי הצורות מעיד על השפעות הדדיות בין הבנינים שהוקמו בתקופות שונות על ידי העולים מארצות הפיזור הרבות. ננסה לעקוב אחר מקורותיהן של הצורות, עד כמה שמאפשר לנו זאת החומר המועט, אשר נאסף עד היום.

מן התקופה הראשונה בתולדות הארכיטקטורה של בתי הכנסיות בארץ־ישראל, זו שנמשכה עד זמן הביזנטיים, ידועים לנו שלשה טיפוסים עיקריים: העתיק שבהם מן המאה השניה או השלישית, הוא בסיליקלי בעל שני טורי עמודים ושלשה סטווים. חזית הבנין הראשית—ובה הכניסות—פונה לירושלים. ארון הקודש הוא עדיין רהיט מטלטל. כאלה הם בתי הכנסיות בכפר נחום[47], בכרזים, בית שערים[48], ועוד.

הטיפוס השני, מן המאה החמישית ואילך, אף הוא בסיליקלי ותלת־סטווי כדוגמת הראשון, אולם כאן נוסף פֶּגום (אפסים) כמקום לארון הקודש הקבוע וחזית הבנין הראשית, עם הכניסה, עוברת לצד שממול

---

[47] ע': Kohl-Watzinger: Antike Synagogen in Galiläa, Leipzig 1916
Sukenik: Ancient Synagogues in Palestine and Greece, Schweich Lectures 1930, London

[48] ב. מייזלר, עונת החפירות הרביעית בבית שערים, ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל, שנה ט, תש"ב.

הנחת קראוטהיימר בדבר המוצא הנוצרי של טיפוס זה בבניני בתי הכנסיות מעוררת ספקות כבר מבחינה פסיכולוגית: המאה ה־XI וה־XII היא תקופת רדיפות חמורות של מסעי הצלב ולא יתכן שדוקא אז נלקחו אולמי מנזרים כדוגמה לבנין בתי כנסיות. והרי שתי הדוגמאות של הבנינים הדו־סטוויים בארץ ישראל, שאת תיאורם הבאתי בחלק הקודם, בית כנסת הרמב"ן ובית כנסת הקראים, עתיקים במאה ומאתים שנה מן הבנינים הדו־סטוויים באירופה בכלל ומזה שבוורמיזה בפרט, כפי שנסיתי להוכיח למעלה (ראה ע' יד־טו).

ראיה כרונולוגית זו כשלעצמה מספיקה כדי לסתור את הנחת קראוטהיימר, שהבנינים שלנו לא היו ידועים לו. לדעתי ההסבר הטבעי והפשוט ביותר הוא, שצורת החלל הדו־סטוי של בית הכנסת הובאה מארץ ישראל לאירופה על ידי הנוסעים והשליחים. באותה הדרך הביאו אותה וודאי נוסעי הצלב למנזריהם, אם גם אין בידינו כיום להצביע על מציאות מונומנטים מטיפוס זה בארצות מזרח הים התיכון גם מחוץ לבתי כנסיות.

בחלל הדו־סטוי נתעוררה ממילא בעיה ארכיטקטונית בקשר למקום ארון הקודש: העמדתו בציר האולם—כמקובל בדרך כלל—הסתירה אותו מעיני חלק של המתפללים על ידי שורת העמודים והפחיתה את חשיבותו הארכיטקטונית כאלמנט נותן כוון לאולם. הסתרה זו הכריחה את הארדיכלים לחפש דרכים לפתרונה של הבעיה והביאה לידי התפתחות נוספת של הטיפוס ולידי שילוב בינו לבין טיפוסים אחרים.

כפתרון ראשון יש לראות את המקרים של סידור שני ארונות קודש סימטריים במקום ארון אחד, כפי שאפשר להסיק ממציאות העמוד באמצע הקיר המזרחי בבית כנסת הרמב"ן או מן האומנת הבולטת מן הקיר בהמשך שורות האומנות בבית הכנסת של הקראים.

אם בבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי בירושלים מוצאים אנו שני ארונות קודש סימטריים ועמוד מפריד ביניהם באולם חד־סטוי שמבנהו לא דרש זאת כלל, יש לראות בכך השפעה של הטיפוס הדו־סטוי, אשר דוגמאות מובהקות שלו היו ודאי קיימות עדיין בארץ ישראל או בסביבתה בזמן הקמת הבנין האמור. העובדה, שקישוטי ארון הקודש שבו נושאים אופי הסגנון הגותי—סגנון השייך לתקופה שקדמה לזמן הבנין—יש בכוחה לחזק עוד את ההנחה, כי הבונים הושפעו מן הבנינים העתיקים יותר.

פתרון סופי לבעיה הארכיטקטונית הנזכרת נמצא בארץ ישראל במאות השנים הבאות בקומבינאציה של הטיפוס הדו־סטוי והטיפוס של חלל בנוי לרוחב (ראה להלן): הוא הושג על ידי שינוי הכיוון ב־90° וקביעת ארון הקודש היחידי באמצע הקיר הרחב; שני העמודים שחילקו קודם את האולם לשני סטוים מחלקים אותו כעת—בכיוון לארון הקודש—לשלשה סטוים. דוגמה מובהקת לצורה זו של חלל ישמש בית הכנסת של ר' יוסי הבנא ובית הכנסת של ר' אבן סעוד די האן בטבריה.

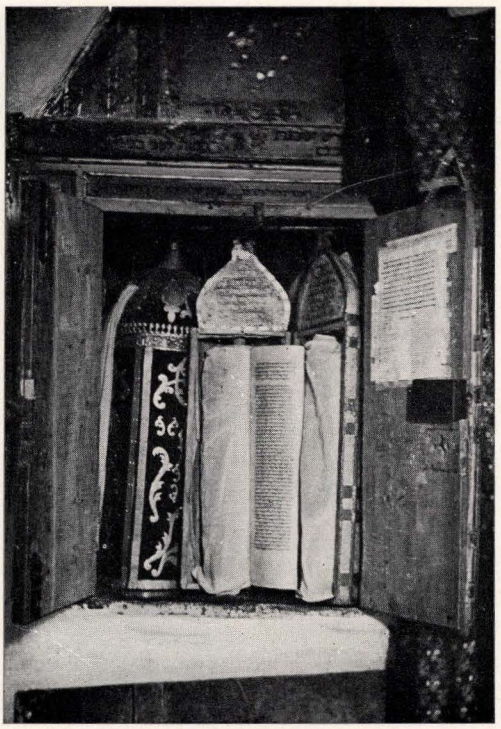
כך נוצר, איפוא, בארץ ישראל טיפוס מקורי חדש של חלל סאקראלי. לעומת זה לא ידועים לנו סימני התפתחות נוספת של הטיפוס הדו־סטוי בבתי הכנסיות בגולה. שם נשאר ארון הקודש היחידי באמצע הקיר המזרחי—כמקובל בטיפוסים שקדמו לאולם הדו־סטוי.

ב. הטיפוס המורחב.

ודאי הדבר, שכבר בזמן שנבנה בית הכנסת באשתמוע, היה האולם הבנוי לרוחב נפוץ בבנין בתי כנסיות במזרח הקרוב. גם העתיק שבהם שנתגלה בדורה אירופוס[59] בנוי בנוסח זה. הטיפוס המורחב הועבר

מביע בפעם הראשונה את הדעה, שהטיפוס הדו־סטווי הוא טיפוס יהודי; "...שני עמודים, הנושאים את הקמרון, מועמדים בציר ויוצרים, איפוא, תכנית בת שתי ספינות. הואיל וכל הכנסיות הנוצריות — מלבד אלה שתכניתן מרכזית — הן בנות שלש או חמש או שבע ספינות, ז"א ששורות עמודיהן מהוות מספר בלתי זוגי של ספינות, הרי לפנינו תכנית יהודית מיוחדת".

[59] ר' Excavations at Dura-Europos, Report of Sixth Season (1932—33) Preliminary report on the Synagogue at Dura. 1936.

39. "אברהם אבינו" — ארון הקודש הפתוח

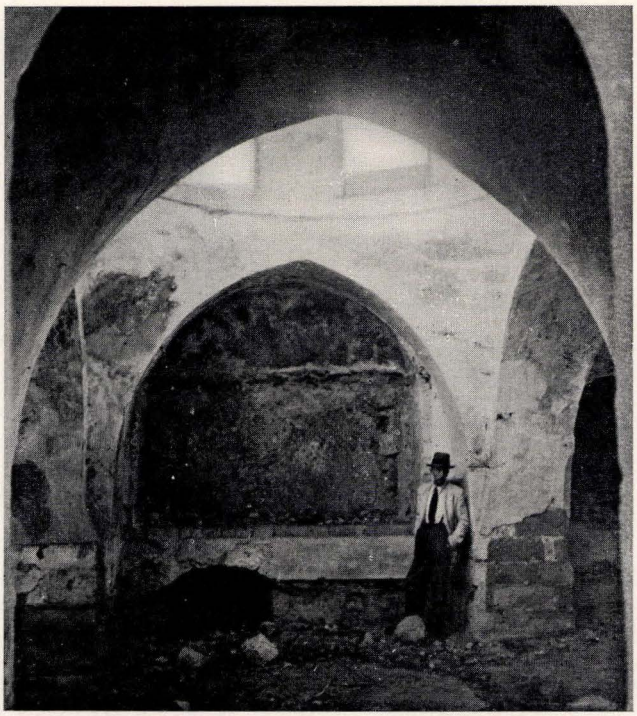

40. ספרי תורה עתיקים

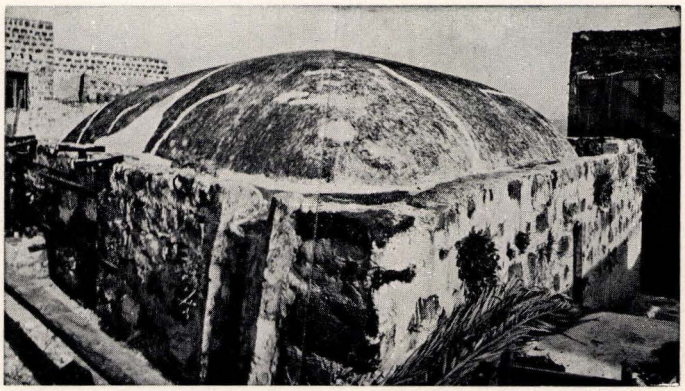

41. הדלת העתיקה שהובאה מעזה

לוח יד

42. בית־הכנסת "אברהם אבינו" בחברון — האולם במצבו הנוכחי

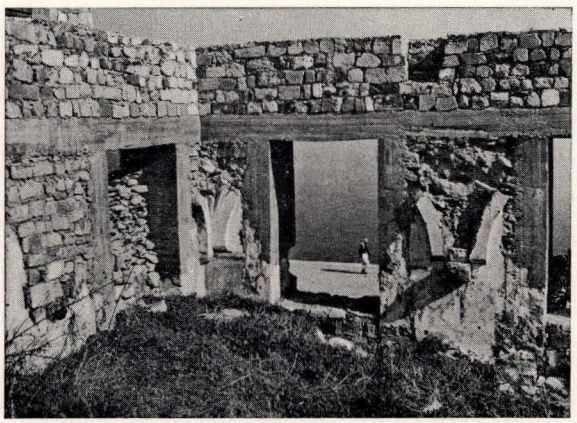
43. מראה הכיפה של בית כנסת הסניור בטבריה

44. בית כנסת הסניור — פנים האולם

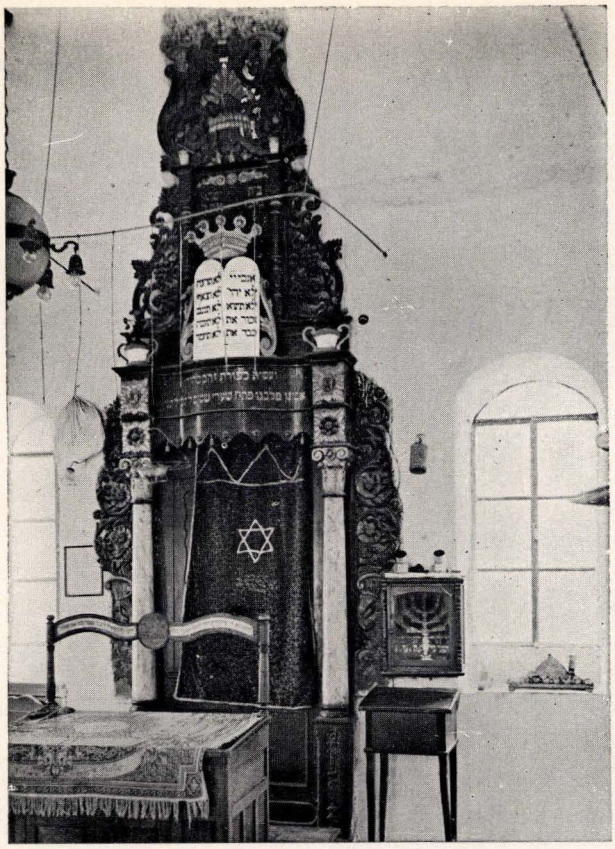
45. ארון הקודש בבית כנסת הסניור

46. בית הכנסת הגדול — הפינה המזרחית־הצפונית

47. בית הכנסת הגדול — מסגרת ארון הקודש העיקרי והפינה הדרומית־המזרחית

48. בית הכנסת של חסידי קרלין — מראה ארון הקודש והבימה

49. בית הכנסת של חסידי סלונים — מראה פנים האולם

מארץ ישראל והארצות השכנות דרך צפון אפריקה לספרד ונדד משם עם היהודים הספרדים בשני זרמים: האחד לארצות מערב אירופה — איטליה, צרפת הדרומית, הולאנד, אנגליה וגרמניה הצפונית; והשני לארצות המזרח. בדרך הנידודים התפתחה צורת החלל בשני כיוונים, לשני נוסחים: באחד נשאר ארון הקודש באמצע הקיר הרחב ובשני — שהגיע לשיא התפתחותו הארכיטקטונית באיטליה — נמצאים ארון הקודש והבימה בשני הקצוות הצרים של האולם, זה מול זה; הספסלים המקבילים לקירות הרחבים והמכוונים את מבט היושבים לצד הקיר הרחב, מציינים את השתייכותה של צורה זו לטיפוס המורחב (נוסח ב)[60].

בין הבנינים שלנו שייכים לנוסח הראשון בתי הכנסיות בטבריה: זה של הספרדים הסמוך לבית הכנסת הגדול ושלשה הבנינים המובאים על ידי קול-וואצינגר, ואילו זה שביפו משמש דוגמה לנוסח השני. הדוגמאות הנזכרות הן נציגים טהורים של הטיפוס המורחב. מלבד אלה יש גם אולמים שאף על פי שהם מורחבים ביסודם, הושפעו מטיפוסים אחרים עד כדי יצירת טיפוס חדש (אבן סעוד די האן בטבריה, ר' יוסי הבנא בצפת).

כדאי לציין, שכל בתי הכנסיות המורחבים שייכים ליהודים ספרדים ובזה מתאשרת ההנחה, שהובאו אתם מספרד או מסביבתה, כגון מאפריקה הצפונית.

ג. הטיפוס המרכזי.

החל מבתי הכנסיות העתיקים ביותר שנגלו בארץ ישראל ועד לסוף ימי הביניים לא ידוע לנו אף בנין אחד שחללו יהיה שייך לטיפוס המרכזי. הראשונים מטיפוס זה בארץ ישראל הידועים לנו נבנו מתחילת המאה ה־XVI ואילך (בית הכנסת אליהו הנביא והאיסטנבולי בירושלים ובית כנסת אברהם אבינו בחברון)[61].

יש להבדיל בטיפוס המרכזי בין שני נוסחות עיקריים:

1. חלל בעל ארבעה עמודים או אומנות וכיפה עם טנבור, או כיפה הנשאת על ידי הקירות באמצעות אטמים (פנדנטיבים) וטנבור בלא עמודים ("חורבה" ו"תפארת ישראל" בירושלים).
2. חלל בעל תשעה שדות קמרונים ללא כיפה.

ברוב הבנינים, בעיקר העתיקים שבהם, מתבלטת השפעת הארדיכלות המקובלת בזמן ההוא בארץ ישראל ובארצות השכנות בבניה המונומנטאלית, כגון מסגדים, ציוני קברים (מאוזולאונים) וכו'. אפיינית כאן הכיפה בעלת הטנבור הנשענת על אטמים וארבע אומנות חפשיות ורחבות, שמהן מתקמרים הקמרונים אל הקירות מסביב. באותם הבנינים, שבהם תפסו את מקום האומנות הרחבות עמודים תמירים ("אבוהב" בצפת), אפשר לראות את השפעת בתי הכנסיות באירופה, שאת זכרם הביאו אתם העולים האשכנזים. לנוסח השני בעל ארבעת העמודים נושאי תשעה שדות הקמרונים ללא כיפה, שייכות מבין הבנינים שלנו שתי דוגמאות, שתיהן של העדה האשכנזית: בית הכנסת הגדול בטבריה ובית הכנסת של האר"י בצפת. אלו הן שלוחות בלתי אמצעיות של צורה זו המופיעה כשכבה רחבה בין בתי הכנסיות בפולין החל מן המאה ה־XVII[62].

---

[60] י. פינקרפלד: ארדיכלות בתי הכנסת בוונציה, בקובץ "בדרכי הטכניקה", 1943, ו"ארדיכלות בתי הכנסת באיטליה", בקובץ "בנתיבי הטכניקה", 1944, הוצאת הסתדרות המהנדסים, הארדיכלים והמודדים ליד ההסתדרות העובדים העברים הכללית בארץ ישראל.

[61] כפי שראינו בתיאורי הבנינים, רבים הם המקרים של קריעת חלקים שונים מן האולם, כנראה מסיבת תנאי המגרש המקומיים. בגלל זה לא כל האומנות נשארו חפשיות והמרחקים שביניהן לבין הקירות לא תמיד שווים מכל הצדדים. גם לא תמיד דייקו הבונים בשכלול יושר הפינות בין כתלי האולם.

[62] ר' Szymon Zajczyk—Architektura barokowych bóżnic murowanych w Polsce, Biuletyn Naukowy wydawany przez Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej, 1933. שם גם רשימת הספרות.

גם בטיפוס המרכזי ניתן לנו, איפוא, להצביע על קו מבדיל בין מסורות בניה שונות וגם על השפעות גומלים ביניהן.

ד. חללים מוארכים, חד-סטוויים.

לטיפוס זה שהוא הפשוט שבכולם, שייכים מבין הבנינים שלנו בית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי והאמצעי בירושלים, בית כנסת האר"י של הספרדים בצפת ובית הכנסת של חסידי קרלין בטבריה.

בכולם עולה הרבה מידת האורך על מידת הרוחב — היחס הוא כמעט 1:3 (פרט לזה האחרון, הצעיר שבכולם). למרות פשטות התכנית ידעו הבונים לשוות לבנינים מונומנטאליות על ידי מערכות הקמרונים והריתמיקה של פתחי החלונות. מצטיין במיוחד בית הכנסת של האר"י בצפת, גם בשל ממדיו.

הספסלים הבנויים מסביב לקירות ופרטי בנין אחרים מקשרים את האולם החד-סטווי לשאר הטיפוסים. אזכיר כאן שנית את שני ארונות הקודש בבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי כביטוי להשפעת הטיפוס הדו-סטווי.

ה. בנינים בלתי טיפוסיים.

בתי הכנסיות כמו "אור החיים" בירושלים או בית כנסת הסיניור בטבריה הם בנינים שצורתם הורכבה באופן פחות או יותר מקרי ואין לראותם כנציגי טיפוס בולט של חלל. משום כך אני מסתפק בתיאורם המפורט בחלק הקודם של ספרי.

II. חלקי בית הכנסת הנספחים לאולם התפילה

א. החצר.

חצר ארכיטקטונית — בתור חלק אינטגראלי של מערכת בית הכנסת, הקשור קשר ישיר לאולם התפילה — מופיעה כבר בתקופה העתיקה ביותר[63].

בחצר עמדה בימה ומתוך כך קיבל החלל הפתוח חשיבות של בית כנסת נוסף קיצי. גם בעתיק שבבנינים שלנו — בבית כנסת הרמב"ן — היתה קיימת בימה בחצר, לפי עדותו של ר' עובדיה מברטנורה. יש למצוא דוגמאות כאלו גם בארצות השכנות; הידועה ביותר היא הבימה בחצר בית הכנסת בחלב, שנשתמרה לפחות מימי הבינים המאוחרים[64].

בבנינים שלנו אין החצר חסרה בשום מקום שבו תנאים מרשים זאת (במערכת בתי הכנסיות של רבן יוחנן בן זכאי בירושלים נמצאת בשל חוסר מקום רק חצר קטנה משותפת לארבעה בתי כנסיות). מפאת השטח המצומצם נעלמת מתוך החצר הבימה הקבועה, אולם נערכות בה תפילות מיוחדות, חופות, הדלקות ל"ג בעומר (טבריה וצפת) ובאחדות גם מקום להעמדת סוכה.

על פי רוב קבוע בחצר ספסל בנוי, המשווה לה אופי של אינטימיות. כך הוא למשל בבתי הכנסיות הסיניור בטבריה, יוסי הבנא, האר"י של הספרדים ואבוהב בצפת (ראה ציורים 55, 60).

---

[63] ר' S. Krauss: Synagogale Altertümer, Berlin—Wien 1922.

[64] ר' Sobernheim-Mittwoch: Hebr. Inschrift in d. Syn. v. Aleppo, Gutmanns Festschrift. צלום הבימה בחצר זו גם אצל: Frauberger: Mitteilungen, II, 1901. C. Gurlitt: Kirchen, Hdb. d. Architektur, IV, 8. 1, Fig. 121—123, Stuttgart 1906. מביא את החזיתות והתכנית של בימה זו.

יש שהחצר הפנימית משמשת כעין מרכז שסביבו ערוכים שאר האלמנטים המהווים את מערכת בית הכנסת. הדוגמה ההארמונית ביותר היא בית הכנסת "אור החיים" בירושלם.

ב. עזרת הנשים.

קיום עזרת הנשים בבית הכנסת קשור במעמדה של האשה בחברה: בתקופות ובעדות שבהן השתתפה האשה במידה ידועה בחיים הציבוריים, הוכנסה עזרת הנשים מלכתחילה לתכנית הבנין ובתקופות שבהן התרחקה מחיי הציבור לא נתייחד לה מקום באולם התפילה.

הוכח שבבתי הכנסיות העתיקים בארץ ישראל היתה עזרת הנשים ביציעים מעל הסטווים הצדדיים של האולם (בבית הכנסת בכפר נחום[47], בכורזים[47], בית אלפא[49]). בימי הבינים נעלמת עזרת הנשים: ואמנם בבתי הכנסיות של הרמב"ן והקראים נעדרת היא בבנין המקורי; היא חסרה גם בארבעת בתי הכנסיות של רבן יוחנן בן זכאי ובית הכנסת אברהם אבינו בחברון בתקופת בנין הראשונה.

הראשון שבו נבנתה עזרת הנשים מלכתחילה הוא בית הכנסת של ר' חיים ן' עטר, מן המחצית הראשונה של המאה ה־XVIII. אולם כאן הובדל החדר המיועד לה לגמרי מאולם התפילה והוא פונה לצד אחר של החצר. רק בבנינים החדשים—יחסית—הוקצה בתכנית הבנין המקורית מקום לעזרת הנשים שהוא קשור לאולם התפילה (בבית הכנסת "החורבה" ובית הכנסת "תפארת ישראל"). בבנינים אלה כמו ברוב הבנינים שבהם נוספה עזרת הנשים רק בזמן אחרון, מקומה ביציעים; אולי יש בכך משום חזרה למנהג העתיק בארץ ישראל. כל עזרות הנשים נבדלות מן האולם על ידי שבכות עץ, הנותנות למתפללות לראות ולשמוע בלא שתהיינה נראות.

יש שעזרת הנשים היא בחדר מיוחד; כך הוא בבית הכנסת בחברון ובבית הכנסת "אור החיים" בירושלים. בשני מקרים היא נמצאת בחצר פתוחה הפונה לצד האולם: בבית כנסת הסיניור בטבריה ובבית כנסת של חסידי קרלין.

ג. מקוואות.

בחפירות של בתי הכנסיות העתיקים לא שמו החוקרים לבם לחפש את שרידי המקוואות, שהיו בנויות — כפי שיש להניח — בקרבה בלתי אמצעית לבית הכנסת. גם בגולה לא נחקרה שאלת המקוואות כמעט כלל. הראשונות שבניניהן נשתמרו ותכניותיהן נרשמו ופורסמו, הן מקוואות אחדות מימי הבינים בגרמניה המערבית[65].

בטבריה מצאתי שתי דוגמאות של בנין תת־קרקעי מטיפוס דומה לזה שבגרמניה. מקוואות אלו, הסמוכות זו לזו, הן ליד בית הכנסת הגדול של האשכנזים; אחת מהן, השייכת לעדת האשכנזים, התמוטטה ונסתמה לרגל רעידת האדמה האחרונה. זו של הספרדים היא בשימוש עד היום[66]. דוגמה אחרת מאותו הטיפוס מימי הבינים נמצאת בקהיר, בבית הכנסת עזרא. יש להניח שטיפוס זה של מקוואות נפוץ היה בכל ארצות פזורי היהודים. גם המקוה שבמרתף בית הכנסת "תפארת ישראל" מזכירה אותו (תרשים יב).

דוגמאות לצורה אחרת של מקוואות, שלא זכתה עדיין כלל לפירסום, הן המקוואות של בית הכנסת "אור החיים" ושל בית הכנסת של הקראים. שתיהן היו קשורות על ידי מעבר אל אולם התפילה. המסורת מספרת על מנהגו של ר' חיים ן' עטר להטהר במקוה לפני עלותו לתפילה.

רצוי שלהבא תוקדש בחפירות בתי הכנסיות העתיקים ובבדיקת אלה הקיימים עדיין על פני הקרקע

---

[65] ר' F. Genzmer: Bade — und Schwimmanstalten, Hdb. d. Architektur, Bd. IV, 5, 3. 1921; Krautheimer: Mittelalterliche Synagogen, 1927.

[66] את תכניותיה בלווי צלומים פרסמתי במאמרי: המקוה העתיקה בטבריה, עתון אגודת האינג'ינירים והארכיטקטים בארץ ישראל, תש"ד.

תשומת הלב הראויה לחקירת המקואות — מונומנטים, שהם כה אספציפיים לארדיכלות היהודית וכה מעט מוכרים.

ד. מערות נספחות לבנין בתי הכנסיות.

בבתי כנסיות אחדים מוצאים אנו חדרים מיוחדים או מערות בנויות, שהמסורת מקשרת אותם עם חייהם של אישים ידועים או מציינת אותם כמקום קבורתם.

בין הבנינים שלנו נמנה בית הכנסת של ר׳ יוסי הבנא, שנבנה סמוך לקברו של הצדיק (ראה תרשים כא). מבין המונומנטים שלא נכללו בעבודה זו אזכיר את שתי הישיבות—של עדת הספרדים ושל עדת האשכנזים שנבנו מעל לקברו המסורתי של ר׳ מאיר בעל הנס על יד חמי טבריה ואת הישיבה שנבנתה מעל לקבריהם של ר׳ שמעון בר יוחאי ובנו במירון.

לבית הכנסת אליהו הנביא בירושלים נספחת בפינה הצפונית מערבית של האולם מערה בנויה שהאגדה קושרת אותה לשמו של אליהו. לצד אולם בית כנסת האר״י של הספרדים בצפת נמצאת מערה שהיתה לפי המסורת מקום התבודדותו של האר״י.

חלקי בנין־נספחים אלה—בנינם קדם לבית הכנסת עצמו; אולמי התפילה נבנו על ידם במשך הזמן לרגל הביקורים המרובים של המאמינים. החדרים מקומרים על פי רוב קמרון גלילי; אין לציין בהם פרטים סגנוניים מיוחדים; הם גם לא השפיעו על צורת חלל בית הכנסת שנבנה על ידם.

III. תיכונו הפנימי וריהוטו של אולם התפילה

א. הכיוון.

בכל בתי הכנסיות שלנו מקומו של ארון הקודש הוא בקיר הפונה לירושלים; בבתי הכנסיות אשר בירושלים עצמה—בקיר הפונה להר הבית. יש לציין את הקפדנות היתירה שבה נשמרה מסורת זו; סטיות מכיוון זה יש למצוא לכל היותר במעלות אחדות בלבד וגם זאת רק כאשר מצבו של הבנין בין הבתים הסמוכים הגביל את החופש בקביעת הכיוון.

ב. הכניסות לאולם.

ברוב הבנינים שלנו אין הכניסה לאולם נמצאת מול ארון הקודש ואין הוא מתגלה, איפוא, לעיני הנכנס מיד עם כניסתו. יש שהכניסה קרועה אפילו בקיר שבו הארון עצמו — כך הוא בבית הכנסת האיסטנבולי בירושלים, הסיניור בטבריה יוסי הבנא בצפת (תרשימים ט, יד, כא). רק בתי כנסיות בודדים מצטיינים בהתאמת כיוון המבט של הנכנס אל האולם לציר החלל והארון, אשר הוא הוא הדגש הארכיטקטוני שלו.

את סיבתה של אי־ריגולאריות זו יש לראות:

1. במנהג עתיק של ארצות המזרח—לשבור את כיוון המבט של הנכנס, בעברו מאולם לאולם.
2. ברבוי הטיפוסים של בתי הכנסיות, אשר השפיעו על הבונים וגרמו לאי־בהירות בהבנת תפקידם של האלמנטים הארכיטקטוניים.
3. במקרים אחדים בהעדר האפשרות לבחירה חפשית של מקום הכניסה בשל בניית בית הכנסת במגרש סגור בין בנינים קיימים.

חוסר ההתאמה בין כיוון הכניסה ומקום ארון הקודש היה חזון כה נפרץ, עד שגם בבית הכנסת המונומנטאלי ״תפארת ישראל״ (תרשים יא), נקרעה הכניסה בפינת האולם ולא מול הבימה וארון הקודש, אף על פי שכל התנאים האובייקטיביים איפשרו פתרון ארכיטקטוני מושלם.

באולמים של בתי הכנסיות האר"י הקדוש של הספרדים בצפת, חסידי קרלין בטבריה ו"החורבה" בירושלים, מקום הכניסה הוא מול ארון הקודש וזה מוסיף הרבה לשלמות ולהרמוניה של החלל. כך היה גם בבית כנסת הרמב"ן.

ג. ארון הקודש וההיכל.

בבתי הכנסיות העתיקים, שנחפרו בגליל, אין אנו מוצאים היכל מיוחד כחלק מן החלל — ארון הקודש היה רהיט מטולטל, אשר העבירוהו ממקום למקום לפי הצורך.

כחלק עצמאי של חלל בית הכנסת מופיע ההיכל בתקופה הביזנטית בצורת פגום (אפסיס) מוגבה, בולט כלפי חוץ ומובדל מן האולם על ידי מעקה.

גם בעתיק שבבתי הכנסיות שלנו, זה של הרמב"ן, היה לפי עדות הנוסע ר' משה בסולה היכל נפרד, אם גם לא בצורה אפסיס: "ולפנים ההיכל חדר עם ספרי תורה מסביב הם יותר משלשים".

בבתי הכנסיות רבן יוחנן בן זכאי והאמצעי גוזר הקיר הקדמי של ארון הקודש חלק מן האולם לכל רחבו. יש כאן זכר להיכל בתור חדר נפרד, כפי שהיה נהוג באולמים קדומים יותר. עוד דוגמה אחת להיכל נבדל נמצא בבית כנסת הסניור בטבריה. שם נמצא הארון בחדר קטן — הוא ההיכל — בצד האולם ולא בהמשך צירו.

ברוב הבנינים שלנו ההיכל הוא סמלי בלבד והמעקה עם דלתית מבדיל אותו מן האולם. בחלק של הבנינים גם מחיצה זו נעלמת וההיכל מזדהה עם הארון עצמו.

את ארונות הקודש עצמם נוכל לחלק לשני סוגים:

א. ארון מיטלטל בצורת רהיט (הציורים 24, 25 — כדוגמה של ארון פשוט יותר, או 45, 75, דוגמת ארון כקומפוזיציה ארכיטקטונית, פחות או יותר סכימטית).

ב. ארון הקודש כחלק בלתי נפרד מן האולם בתוך מגרעה, אשר ארדיכלות־קיר סוגרת אותו מצד האולם.

בדרך כלל ניתן להבחין, לפי הצורה, בין ארונות הקודש של הספרדים לבין אלה של האשכנזים. הראשונים נמוכים ורחבים (ציורים 21, 45, 75) ואילו של האשכנזים גבוהים ועיטוריהם הם לעתים גם בעלי קומות (ציורים 27, 48, 49, 69); אנו רואים כאן את השפעתם של בתי הכנסיות במזרח אירופה, שבהם מתנשאים לפעמים הארונות לכל גובה הקיר[67].

בבתי כנסיות של האשכנזים נמצא כרגיל ארון קודש אחד בלבד. רק במקרה אחד מבין בתי הכנסיות שלנו, בבית הכנסת הגדול בטבריה, נוספו במשך הזמן, עם רבוי ספרי התורה, שני ארונות קודש נוספים (במקרה שני, בישיבת "אור החיים" בירושלים ארונות הקודש אינם אלא רהיטים־מטלטלים ולא חלקי בנין קבועים).

לא כן אצל הספרדים. בבתי הכנסיות שלהם מופיעים תכופות שנים וגם שלשה ארונות. כך נמצאים בבית הכנסת אבוהב שלשה ארונות קודש מתחילת הבנין. הם נבנו כסיום ארכיטקטוני ואורגאני של שלשת הסטווים של האולם. שלשה ארונות ראינו גם בבית הכנסת על שם האר"י בצפת; כאן מופיעה הקבוצה של שלשת הארונות כקומפוזיציה ארכיטקטונית אחידה וסימטרית: הארון האמצעי, אשר בציר האולם, מודגש בגודלו ובמדרגות שלפניו, שנים הצדדיים קטנים ממנו (ציור 52). בתי כנסיות בעלי שלשה ארונות קודש שכיחים גם בארצות המזרח בכלל ובערי אירן. שמואל קרויס[68] מספר על בית הכנסת ברודוס, בעל שלשה ארונות קודש.

---

[67] מצטיינים בפרט זה במיוחד בתי כנסיות רבים עשויים עץ; תמונות אחדות של ארונות הקודש הגבוהים גם בבנינים בנויים ר' אצל: M. Balaban: Zabytki historyczne Żydów w Polsce, Warszawa 1929

[68] שמואל קרויס: שלשה היכלות בבית הכנסת — מאסף "אוצר החיים", שנה ט (תרצ"ג).

בבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי ראינו שני ארונות קודש סימטריים ולפי המשוער כך היה גם בבית כנסת הרמב"ן ושל הקראים בירושלים; באחרונים בהתאם לצורתם הדו־סטווית ובראשון כתוצאת ההשפעה של טיפוס זה. בבית הכנסת אברהם אבינו בחברון נבנה הארון התניני אחרי חילול הארון הראשון.

על השאלה ששמואל קרויס מעמיד במאמרו על בית הכנסת ברודוס: מה היא הסיבה לרבוי ארונות הקודש? — נוכל להשיב, שהסיבות הן שונות: א. חוסר מקום בארון הקודש הראשון כשמספר ספרי התורה הולך וגדל במשך הזמן; ב. העברת ארון קודש במקרה שחולל בידים טמאות למקום חדש; ג. סיבות ארכיטקטוניות — קומפוזיציה בקשר עם צורות החלל, או כסיום של שנים או שלשה הסטווים של האולם.

ד. הבימה.

המקורות הספרותיים מן התקופה העתיקה מעידים, שכבר אז — במאות הראשונות של ארדיכלות בתי הכנסיות — היתה הבימה מצויה בשימוש[69].

אף על פי שאין לקבל מן הספרות תיאור מקיף ומפורט של צורת הבימה, הרי מן הרמזים הפזורים פה ושם יוצא, שהיתה בנויה עץ, מוגבהה מעל לרצפת האולם, עתים על מסד בנוי; פעמים היא מתוארת כמגדל. יש מקום לשער, כי צורתה לא נשתנתה בעיקרה במשך המאות הבאות.

מן המאה השלש עשרה ואילך קיימים ציורי בימות, שנשתמרו בכתבי יד ספרדיים[70]. ציורים אלה מראים מבנה עץ קל, שרצפתו נישאת על ארבעה עמודים. אל רצפת הבימה המוגבהה מוליכות מדרגות מעבר אחד או משני עברים.

ידועות לנו גם בימות אחרות מימי הבינים בבתי הכנסיות של אשכנזים (וורמיזה ורגנשבורג). כאן רואים אנו במקום העמודים התומכים — מסד אטום בנוי. גם מן המאות המאוחרות יותר לא ידוע לנו בבתי כנסיות של עדת האשכנזים באירופה אף מקרה אחד, שרצפת הבימה תהיה נישאת על עמודים. לעומת זאת מופיעה אצל הספרדים בהמשך הזמן גם הצורה השניה, הנהוגה אצל האשכנזים.

בבנינים שלנו מופיעים שני סוגי הבמות: א. על עמודים הן הבימות בבתי הכנסיות: הסיניור (הדוגמה הסרימיטיבית ביותר — עוד רהיט מטלטל — ציור 44) ואבוהב (ציור 64־65); ב. מסד אטום בנוי נראה בבנינים של אליהו הנביא, רבן יוחנן בן זכאי, האמצעי, איסטנבולי, תפארת ישראל — בירושלים; אברהם אבינו בחברון; הארי של הספרדים ושל האשכנזים ויוסי הבנא — בצפת (ציורים: 8, 16, 19, 22, 34, 36, 53, 56).

בבית הכנסת "תפארת ישראל" (ציור 34) נשמרה המסורת של אחד מטיפוסי הבימה האשכנזיים המקוריים: על המסד הבנוי סבכת ברזל אורנמנטלית במקום מבנה עץ. היא מזכירה את הבימות אשר בבתי הכנסיות העתיקים באירופה: באלטניישול בפראג, קראקא, לבוב, זולקווה, ועוד[71].

שתי בימות — בבית הכנסת אבוהב בצפת והסיניור בטבריה — נישאות על עמודים שקועים ברצפה כדי לקיים את הכתוב: ממעמקים קראתיך ה'. למנהג זה, ההולך ונעלם — בבית הכנסת סיניור השקע נסתם כיום — מוצאים אנו סמוכים בין ציורי הבימה הנזכרים מימי הבינים[70].

ה. הספסלים.

כמעט בכל בתי הכנסיות שלנו קבועים ספסלים בקירות האולם סביב. רבם בנויים ומהווים חלק

---

[69] ר' S. Krauss: Synagogale Altertümer, IV. Die Synagoge als Bauwerk, V. Innere Einrichtung.

[70] ר' Müller-Schlosser: Haggadah von Sarajevo, Taf. VI, 1; Fol. 34.

[71] לפי המצב לפני המלחמה. ציורה של הבימה מבית הכנסת בקראקא, שהיא אולי האפיינית ביותר, ראה אצל M. Balaban: Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa, Tabl. B, Ryc. 9; Krakow 1935.

אורגאני של הבנין עצמו. מסורת זו—לבנות ספסלים לאורך הקירות נמשכת עוד מבתי הכנסיות העתיקים שבגליל (כפר נחום, כורזים, ועוד) ואינה נפסקת גם בארצות הגולה.

לעתים צמודים הספסלים גם לבימה מסביבה. ספסלי העץ המטלטלים—חשיבותם בדרך כלל ממדרגה שניה. הם מסודרים בשני אופנים: כולם פונים אל ארון הקודש או—וכך הוא ברוב האולמים—מסודרים במאונך לארון הקודש, כדי שלא ישבו היושבים ואחוריהם אל הבימה. בבתי כנסיות אחדים מצאנו ספסלים כפולים, בעלי מסעד משותף; מקומם בציר האולם. סידור זה מתאים במיוחד בשביל אולם בנוי ברוחב מטיפוסו המיוחד של בית הכנסת ביפו (ציור 75).

ספסלים כגון אלה הנמצאים בבית הכנסת של האר"י הספרדי ובית הכנסת האמצעי בירושלים הושפעו מספסלים שהיו באולמים מן הטיפוס הרחב.

ו. בורות המים.

המסורת של כריית בורות מים לצבירת מי הגשמים ליד בתי הכנסיות, היא עתיקת ימים. עדות לכך, נוסף על המקורות הספרותיים, היא גלוי שני בורות המים הגדולים בחצר בית הכנסת העתיק בבית שערים[48].

ברוב בתי הכנסיות שלנו נמצאים בורות מים, שפתחיהם רובם בתוך האולם וחלקם בחצר ליד הכניסה לאולם. בית קיבולם הוא גדול, עומקם הוא לפחות מטרים אחדים; הם תופסים לפעמים את כל השטח אשר מתחת רצפת האולם.

חשיבותם של הבורות למי הגשמים היתה במאות שעברו גדולה לאין ערוך מחשיבותם כיום. בורות מים במקומות ציבוריים שימשו לצרכי התושבים שבסביבה, כי לא כל משפחה יכלה לזכות בבור מים משלה. עד היום אפשר לראות בשעות שבין התפילות נשים שואבות מים בחצרות של בתי הכנסיות בירושלים.

מצד שני שימשו הבורות את הבאים לבית התפילה וסיפקו מים למקוואות השייכות לבתי הכנסיות.

IV. לשאלות המבנה

בשל המחסור בעצים. ארוכי גזע היתה האבן מאז ומתמיד חומר בניה עיקרי בארץ ישראל. עובדה זו עצבה את דמותם של הבנינים שלנו: אין ביניהם אף אחד בעל גג רעפים משופע; כמעט כולם מקורים קמרוני אבן או כיפות ואף לציפוי החיצוני של הכיפות שימשו בבנינים גדולים יותר לוחות אבן קטנים (ציור 29, 31).

א. הקמרונים.

הקמרונים הם לרוב צלביים. בבנינים אחדים התפתחו אלה לצורה מורכבת יותר — קמרון כוכבי עם שקערורית בשיא (ציור 63). במקרים אחרים — וביחוד מעל למערות הנספחות לאולם העיקרי ויותר עתיקות ממנו — מופיע קמרון גלילי. קירות חיצוניים בעלי עובי ניכר או אומנות רחבות ובולטות בין מגרעות של חלונות—הן הסובלות את הלחץ הצדדי של הקמרונים. רק במקרה אחד—בית הכנסת האר"י הספרדי בצפת—ראינו הבלטת תמוכות חיצוניות (אתיקים, buttresses) בנויות בנקודות הצטברות הלחץ.

כיסוי החלל על ידי קמרונים מוצאים אנו בבנינים מוארכים ובמקרה אחד של בנין מרכזי בעל ארבעה עמודים (בית הכנסת האר"י של האשכנזים בצפת). בבנינים מרכזיים בעלי כיפות מְקָרים הקמרונים את החלקים הצדדיים בין הרבוע המרכזי לבין הקירות החיצוניים.

ב. הכיפה המדומה.

כמעבר בין חלל מקורה בקמרונים לבין חלל בעל כיפה עגולה יש לציין את שיטת ה"קמרון המנזרי" שבה ארבעה כותלי האולם מתקמרים ישר משפתם העליונה ומתקרבים והולכים עד לסגירת החלל וכך נוצרת כעין כיפה מדומה בעלת ארבע צלעות.

באופן זה מקורה — בהוספת כרכובי בינים — האולם של בית כנסת הסניור ובית הכנסת של חסידי קרלין בטבריה. בראשון קרועים חלונות בחלקה התחתון של ה"כיפה" הנותנים תאורה מלמעלה — תכונה אפינית של כיפה אמיתית, בעלת טנבור.

ג. הכיפה.

בכל הבנינים בעלי כיפה אמיתית מהווים פנדנטיבים (אטמים) את המעבר בין הרבוע — הנוצר על ידי ארבעת העמודים או האומנות, או על ידי הקירות החיצוניים — לבין עגול הכיפה. בכולם נוסף מתחת לכיפה טנבור, מקור התאורה העילית.

מפתח הכיפות השונות הוא בין 3.80 ו־10.20 מ'.

ד. קרוי שטוח על קשתות.

מלבד אופני הקרוי הנזכרים מצאנו בין הבנינים שלנו שלש דוגמאות של שימוש בשיטה מקומית מיוחדת, המקובלת מאז בחורן וסביבותיה והנובעת ממחסור מוחלט של עצי בנין.

כדי לאפשר כיסוי אולמים גדולים ורחבים בלוחות אבן אופקיים — שארכם מוגבל בהכרח על ידי תכונות האבן עצמה — חולק האולם לאזורי ערב אחדים על ידי קשתות דקות.

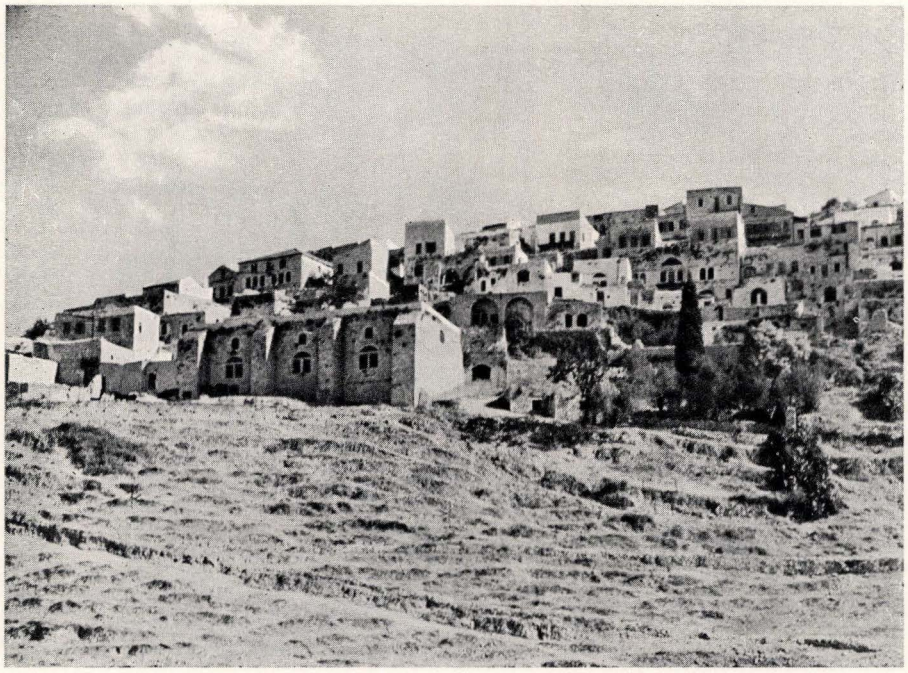
את החללים בין הקשתות והכתלים החיצוניים ממלאים עד מלוא גבהו של האולם קירות מלוי שעבים כעובי הקשתות. מקיר לקיר מונחים לוחות אבן, המהווים את התקרה. המרחק שבין קשת לקשת הוא כאורך הלוחות — 3 מטר בערך[72].

בדוגמאות שלנו מן הגליל הקרוב קרבה גיאוגרפית למקור השיטה הזאת — בית הכנסת של חסידי סלונים (ציור 49), אבן סעוד די האן, יוסי הבנא (ציורים 56, 57) — השתמשו הבונים בשיטת המבנה החורנית לשם קמוץ בעץ בניה יקר ורק התקרה עצמה עשויה מבפנים לוחות דקים של עץ זול במקום לוחות אבן.

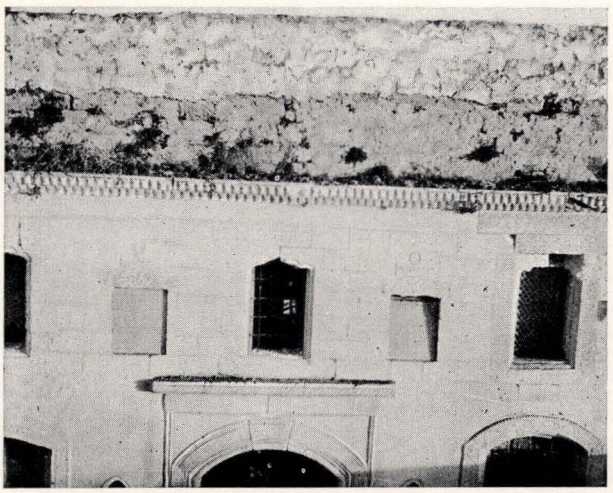
תשומת לב מיוחדת מעורר בית הכנסת של חסידי סלונים, יוצאי סביבה עשירה ביערות, שידעו לא רק להסתגל לשיטת בניה מקומית שהיא שונה כל כך מן המקובלת אצלם, אלא אף שלבו בה מוטיב חדש ואוריגינאלי: האזור האמצעי בין שלשת חלקי האולם, שנוצרו על ידי הקשתות, הוגבה מעל לצדדיים ובארבעת קירותיו המתרוממים מעל לשאר חלקי התקרה — נקרעו חלונות, הנותנים לאולם תאורה "באסיליקאלית" (ראה תרשים יח, ע' לה).

---

[72] ר' Heinrich Glück: Der Breit — und Langhausbau in Syrien auf kulturgeographischer Grundlage bearbeitet (Zeitschrift für Gesch. d. Architektur, Beiheft 14), Heidelberg 1916.

50. החזית המערבית (↑) והדרומית ←

51. החלק העליון של החזית הצפונית

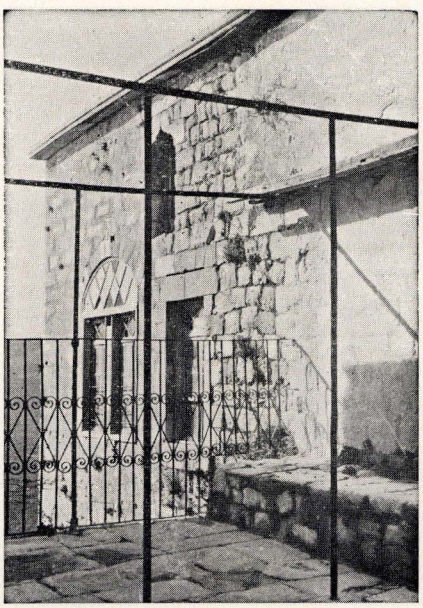
52. ארונות הקודש

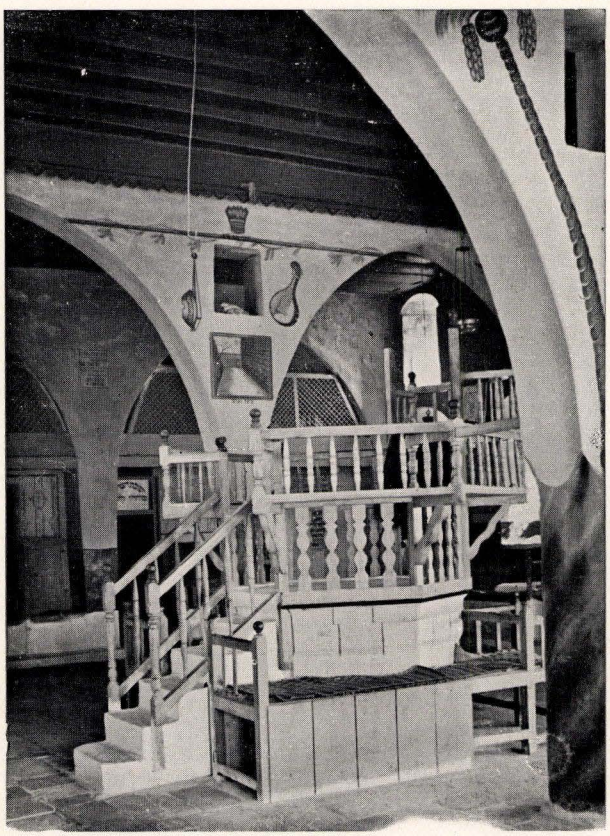
53. בית כנסת האר"י של הספרדים — מראה הבימה

54. בית הכנסת של ר' יוסי הבנא — לוחות הזכרון באולם

55. ר' יוסי הבנא — החצר

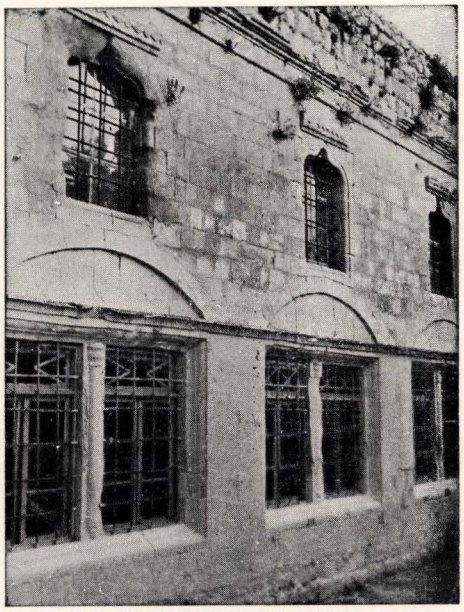
56. ר' יוסי הבנא — מבנה הקשתות הנושאות את התקרה, מראה הבימה

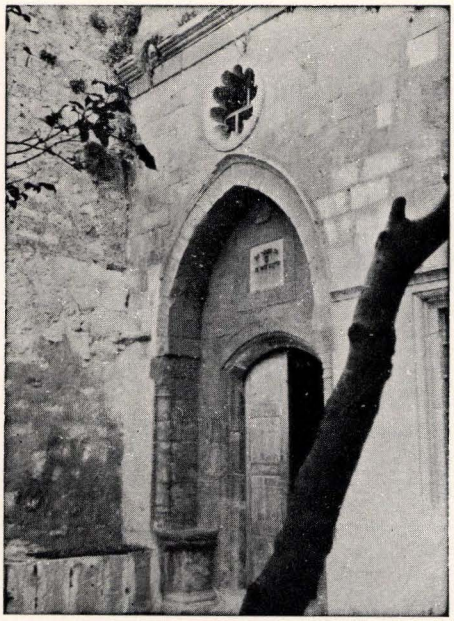
57. ר׳ יוסי הבנא — מבט לצד עזרת הנשים ; מימין ארון הקודש

58. ר׳ יוסי הבנא — קשוטי ארון הקודש

59. בית הכנסת ר״י אבוהב — החזית המערבית

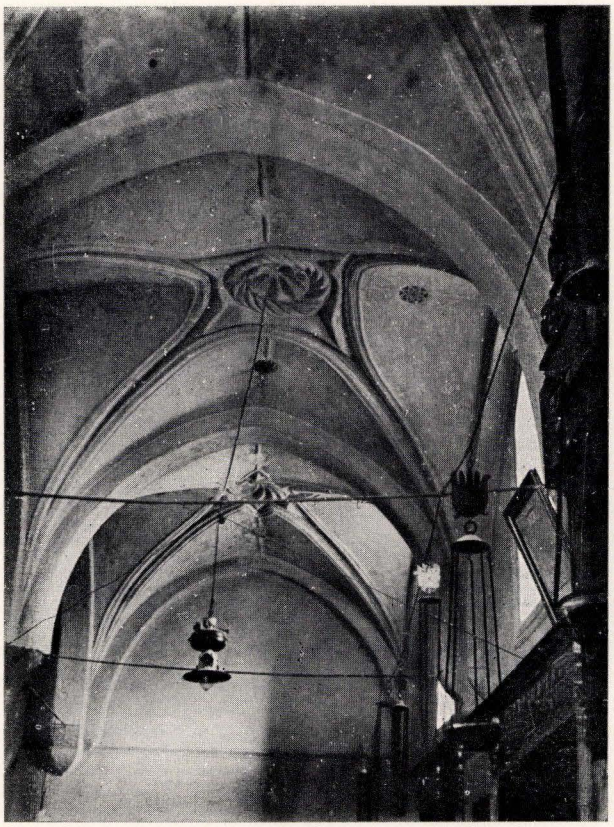
60. בית הכנסת ר״י אבוהב — השער לאולם מצד החצר

לוח כ

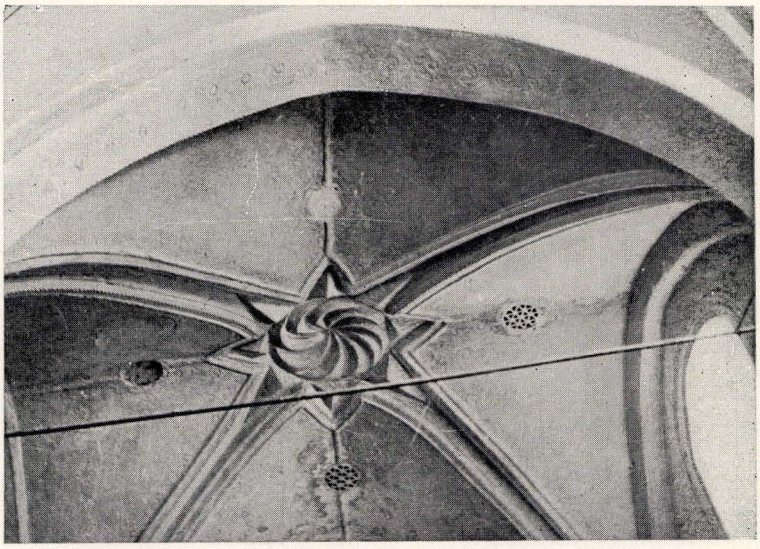
צפת — בית הכנסת אבוהב

61. כיפת האולם

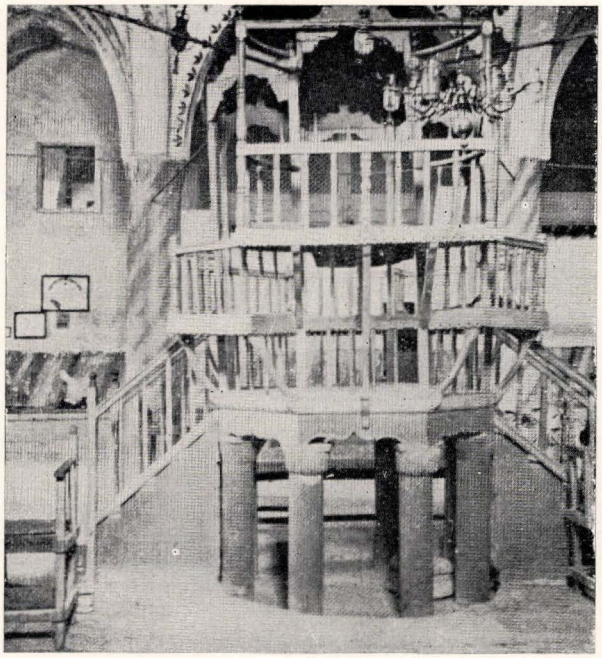

62. קמרוני האולם הדרומיים. מימין נרות תמיד אשר לפני ארון הקודש

63. פרט של קמרון

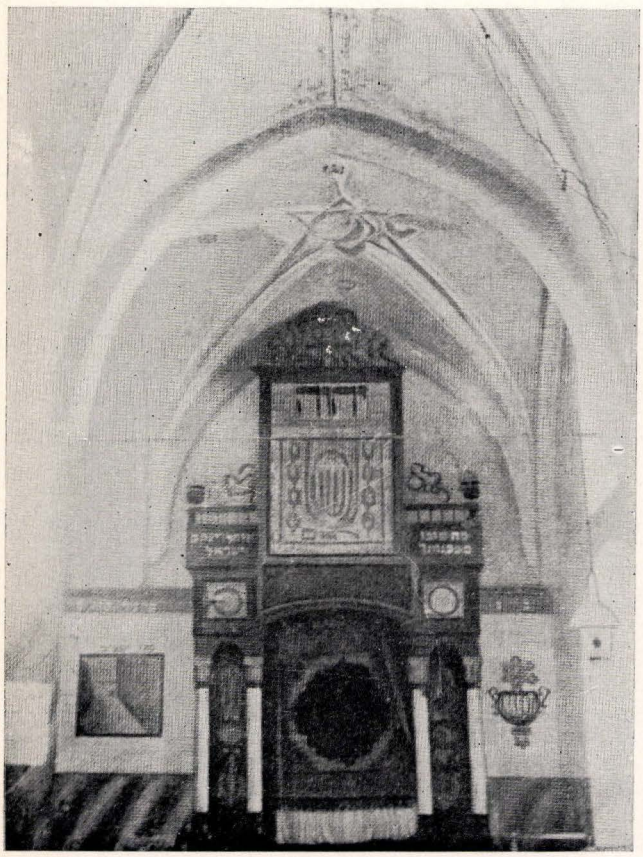
צפת — בית הכנסת אבוהב

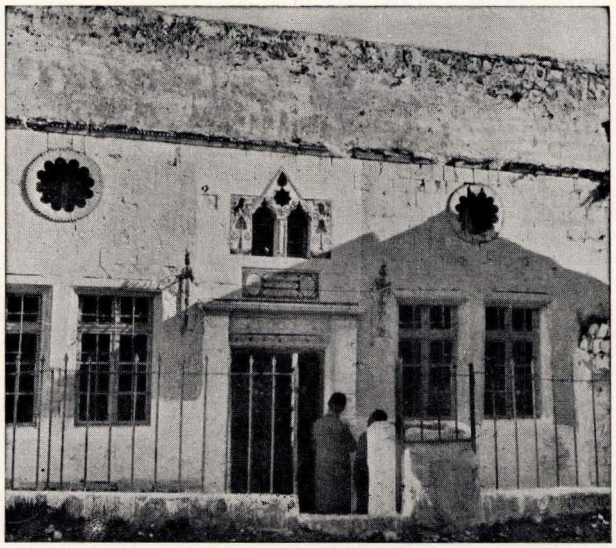
64. הבימה — מבט מדרום

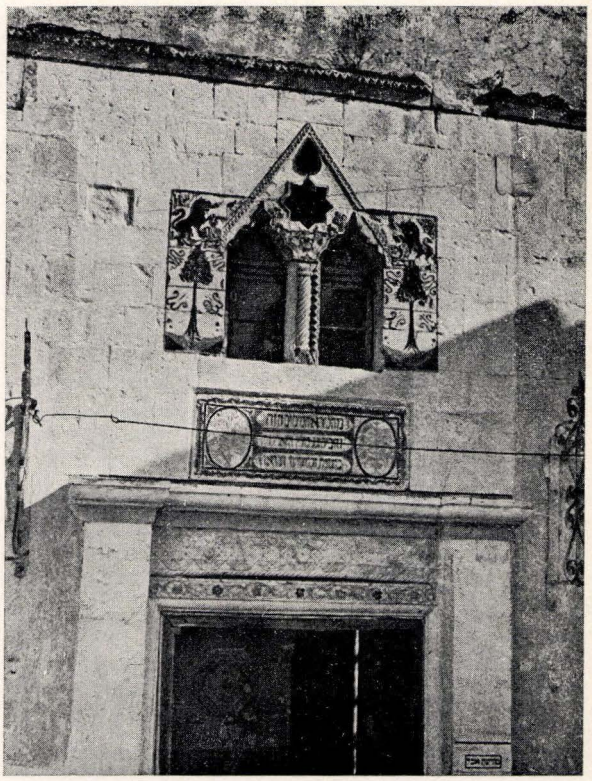
65. מראה הפנים עם הבימה

66. ארון הקודש

67. החזית המערבית

68. פרט של החזית המערבית

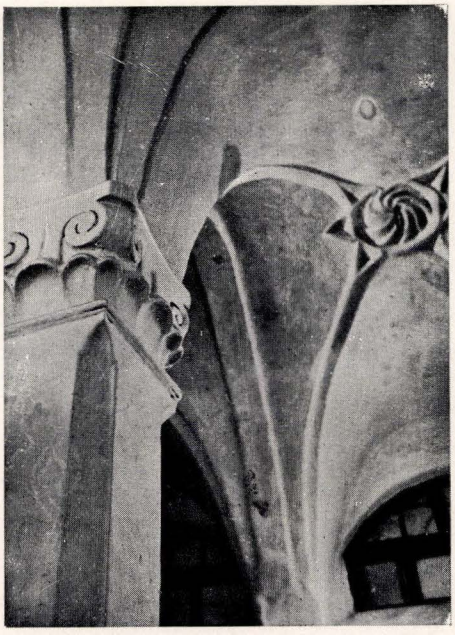
69. ארון הקודש

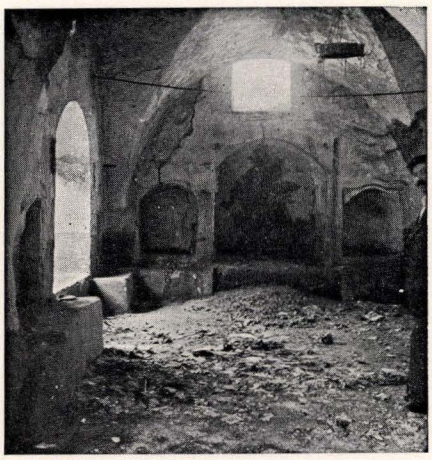
70. פרטי העיטור של ארון הקודש

71. פנים האולם. העמודים והבימה

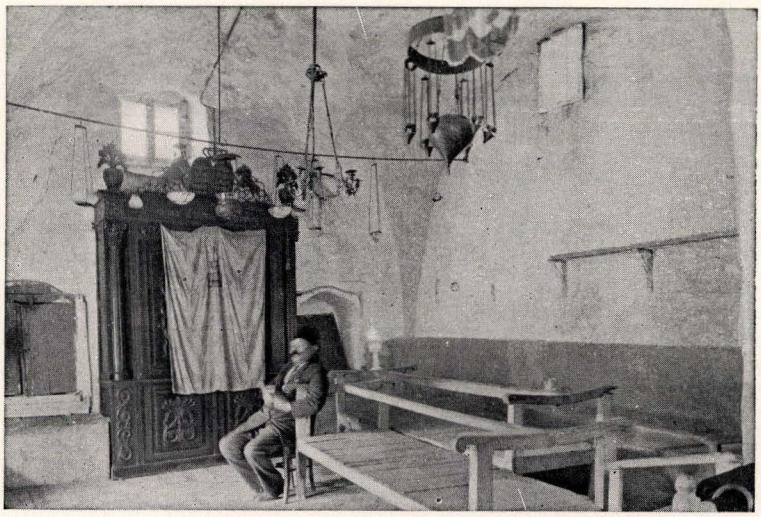
72. פרטי הקמור וכותרת העמוד

73. פנים האולם במצבו הנוכחי — מבט כלפי ארון הקודש

74. מבט לצד הבימה החרבה

75. פנים האולם. מבט כלפי ארון הקודש במצבו הקודם

V. עיטורים

א. הקישוט הפלסטי.

דלים היו בדרך כלל האמצעים שעמדו לרשות הבונים לשם הקמת בתי הכנסיות — דלים וצנועים הם על פי רוב גם עיטוריהם.

את התביעות האסתטיות ידע הארדיכל לספק יותר על ידי מתן פרופורציות שקולות ומתאימות של חלקי הבנין והחלל על טיפוסיו השונים מאשר על ידי עיטור או ציפוי הקירות הדורש אמצעים ניכרים.

שני בתי הכנסיות העתיקים ביותר — הרמב"ן ושל הקראים — מחוסרים כיום, במצבם הנוכחי, כמעט כל קישוט.

בקבוצה של ארבעת בתי הכנסיות הירושלמיים מוסיפים חן ועליזות האורנמנטים הפרימיטיביים באבן. צורות גיאומטריות, כגון מגן דוד, שושנים, אפריזות ארוכות כעין מחרוזות קוביות — כל אלה בנוסח "פתוחי חותם"—מזכירים במידת מה באופן עיבודם את קישוטי הגלוסקמאות (ראה ציורים 17, 18, התמונה בשער הספר). דוגמה אפינית לצורת קישוט זו היא גם הדלת של בית הכנסת בעזה (ציור 41).

אולם בבנינים אלה לא התפתחו הקישוטים עד כדי כך שיהוו חלק אורגאני בקומפוזיציה הארכיטקטונית של הבנין כולו והם עושים לפעמים רושם של גוף זר המודבק באופן מקרי במקום זה ולא אחר. רק פה ושם מושרש פרט בודד יותר בעצם האלמנט הארכיטקטוני, שאותו הוא מקשט, כגון קוי הקשתות מעל לחלונות בבית הכנסת האיסטנבולי (ציור 20) או האבנים הסוגרות של הקמרונים ברבן יוחנן בן זכאי (ציור 12).

מה שאין כן בשני בתי הכנסיות המאוחרים של ירושלים: חורבת ר' יהודה החסיד ותפארת ישראל. כאן הותאם הקישוט בהצלחה לחזית האבן המונומנטאלית; הכרכובים, המגבלות, מסגרות החלונות והדלתות מגבירות את הריטמיקה של שורות הפתחים.

אולם כאן חסרה כבר העממיות החיה שבבנינים הקודמים — הבנינים נושאים סימנים של סגנון היסטורי־קלסיציסטי, זה שהיה השולט במחצית השניה של המאה הקודמת באירופה. האורנמנטים באבן נעלמו לגמרי ואין למצוא קשר לתקופות שעברו.

גם בקבוצת בתי הכנסיות בטבריה ובית הכנסת אברהם אבינו בחברון (פרט לדלת הכניסה שהובאה מעזה) אין אנו פוגשים כבר את האורנמנטיקה בפיתוחי אבן.

על רקע זה מתבלטת במיוחד קבוצת בתי הכנסיות שבצפת (שני בתי הכנסיות על שם האר"י, בית הכנסת אבוהב והחלקים הישנים בבית הכנסת ר' יוסי הבנא). פה התלכדו עיטורי האבן — שראינום פְּרַגְמֶנטריים בלבד בירושלים—עד כדי שלמות אורגאנית עם חלקי הבנין.

פרטי העיטורים חוזרים בנוסחות שונים בכל הבנינים הנזכרים ומשווים להם אופי של נציגי סגנון ארכיטקטוני לוקאלי מקורי, אף על פי שהחלל עצמו שייך לטיפוסים שונים.

ככה אנו רואים כאפיניות את השקערוריות האורנמנטליות בקדקדי הקמרונים הצלביים בבית כנסת האר"י ואבוהב (ציורים 53 ו־63), מזיגה תכליתית של מוטיב קישוט עממי עתיק עם שיטת בניה מפותחת.

בעיקר ניכרים הפרטים המשותפים בחזיתות הבנינים: בכולם ערוכים הפתחים בשתי שורות, זו למעלה מזו (ציור 50, 51, 55, 59, 67). החלונות בשורה התחתונה קרועים זוגות זוגות ומעל להם על פי רוב חלון בודד, בעל קשת מוירית מחודדת או עין (אוקולוס), שהיקפו מחולק למקטעים (סגמנטים) מעוגלים. כרכוב, העובר לכל האורך מסיים את החזית. מעליו נבנה בכל הבנינים מעקה גבוה, מטויח.

נראה לי, שקרבת החורבות של בתי הכנסיות העתיקים בגליל, שהיו ידועים בודאי לבוני הבנינים שלנו, הפרו את דמיונם ומכאן הציוריות של החזיות. אין כל ספק שבאורנמנטים הנזכרים יש למצוא

קשרים אל עיטורי האבן העשירים בבתי הכנסיות העתיקים, שמהן אזכיר רק את קישוטי האפריזות בפנים האולם בכפר נחום או כורזים, או את המסגרות הארכיטקטוניות, שפתחי החלונות והדלתות היו נתונים בהם. במיוחד הייתי רוצה להצביע על קישוטו של החלון הכפול מעל לדלת של בית כנסת הארי האשכנזי: כל הקומפוזיציה של הפרט הזה (ציור 68) מזכירה פרטים דומים בבנינים העתיקים (השווה את הציור האמור עם הציורים 228—231 ולריקונסטרוקציה של החזית הראשית באֶד־דֵיְרֵה בציור 251 בספרם של Kohl-Watzinger).

ב. הקישוט הצבעוני.

אם יכולנו למצוא נימים מקשרות בין בתי הכנסיות הארצישראליים העתיקים ובין הבנינים שלנו בנוגע לעיטורי האבן — הרי אין הדבר כך בציורי הקירות הצבעוניים המופיעים באחדים מהם.

בבתי הכנסיות העתיקים היו כנראה חלקי הקירות המטויחים מכוסים תמונות אל־פרסקו, כפי שמעידים שרידי הצבע, הנראים עוד כיום פה ושם בבית הכנסת אשר בכפר נחום. על אופי הציורים האלה אין לנו כל ידיעות.

מאותה התקופה נתגלו לפי שעה רק הציורים של בית הכנסת בדורה אירופוס—גם הם אל־פרסקו—ונושאיהם הם סצינות מן התנ"ך בעיקר.

קישוט צבעוני מן התקופה הביזנטית, אמנם מסוג אחר, ידוע לנו כבר ביתר פרטים: פסיפסי הרצפות של בתי הכנסיות בבית אלפא, גרש, אל חמה, אספיה, יריחו—מראים לנו אורנמנטים גיאומטריים, מעולם הצומח והחי, תמונות תנ"כיות בודדות וציורים אַלֶגוריים, שנים עשר המזלות, ארבע תקופות השנה, ועוד.

לציורים בבנינים שלנו אין שום קשר עם דוגמאות אלו לא מבחינת הנושא ולא מבחינת התפיסה האמנותית וגם לא של הקומפוזיציה הכללית. כל הציורים הם חדשים, פחות או יותר סְטָרֵאוטיפיים והם שייכים לשני סוגים: האחד — ציורים פְּרַגְמָנְטָרִיים, המתארים מקומות קדושים (מערת המכפלה, הכותל המערבי, קבר רחל), כלי נגינה בודדים, עצי דקל, צמחים באגרטלים וכיוצא באלה, המופיעים במקומות מקריים לרוב, בלא כל קשר עם הקומפוזיציה הארכיטקטונית של החלל (ציורים 52, 56, 61, 65, 69). לסוג השני שייכים הקישוטים בחורבה ותפארת ישראל; כאן קשורים הציורים זה לזה בתוכנם ומשתלבים שילוב יותר אורגאני עם הפרטים הארכיטקטוניים: בארבעת הפנדנטיבים של הכיפה תמונות נוף, המתארות את ארבע תקופות השנה ובתוך כל אחת מדליון עגול עם ציור של ארבע החיות מן הפסוק: "קל כנשר וגו'" (ציור 32, 34) בצירוף המלים עצמן. בחורבה מכוסה כל הקיר המזרחי לצדי ארון הקודש ציורים אורנמנטליים ותיאוריים, המזכירים את ציורי בתי הכנסיות מעץ בפולין[73], אולם בנוסח אפיגוני, חלש (ציור 27). גם ארבעת בעלי החיים מראים השפעה של אמנות בתי כנסיות בפולין.

ג. קישוטי הרהיטים.

בקישוטים הצנועים של פנים האולם יש לכלול גם את העיטורים של ארונות הקודש, הבימות והרהיטים המעטים האחרים. החומר הוא בעיקר עץ ובחלקו גם אבן וברזל.

הקישוט של ארונות הקודש מורכב מאלמנטים ארכיטקטוניים במבנה — עמודים, כרכובים, אפריזות וכיוצא באלה, המלווים מעשה סורג של ערבסקות ממוטיבים צמחיים וגאומטריים.

באלה שנעשו בסגנון של בתי הכנסיות במזרח אירופה, מכסה העיטור את כל שטח הארון ומתפשט

---

[73] למוזיאון תל אביב הועבר לפני פרוץ המלחמה, תודות למאמציו של פרופ' מ. איזלר ז"ל, האוסף העשיר של צלומים, תכניות וציורים צבעוניים מבתי כנסיות בנויים עץ בפולין. אוסף זה, פרי עבודתו של הארדיכל ברייר, אחד ממחברי הספר הנזכר למעלה בהערה 7, ניצל על ידי העברתו לארץ ישראל מהשמדה ודאית והוא ראוי לשמש חומר למחקר מעמיק.

בפתוחיו על שטחי הקיר הסמוך (ציור 28, 48, 69). בערבסקות הצמחיות שלובות דמויות צפורים וחיות דמיוניות.

בעוד שבארון הקודש—בהיותו קשור לקיר—מתבטא העיטור בעיקר בארכיטקטורה של השטח, עומדת הבימה חפשית מכל צד ונושאת משום כך אופי של חלק מן החלל. בהתאם לכך לא התפתחו בבימות עטורי השטח והציוריות שבמראן הושגה על ידי משחק ותנועה בחלקי מבנה העץ עצמו, עמודים תמירים עם בתי־ראש מקשרים ומכתירים אותם, בַּלוסטרדות ממוטות עץ חרוטים וכיוצא באלה.

כדאי להזכיר כאן את האורנמנט הנאה של רמונים בבית הכנסת האיסטנבולי בירושלים. מפתיע הדבר, כי זה הוא המקרה היחידי של שימוש בפירות הארץ כמוטיב אורנמנטלי (ציור 23), בניגוד לשפע מוטיבים כאלה בחורבות של בתי הכנסיות העתיקים אשר בגליל, מתקופת הקשר החי והאמיץ של הישוב לטבע וקרקע.

מבין הרהיטים הבודדים, "כסאות אליהו" וכדומה, מצטיין ביפיו "כסא החתן" אשר בבית הכנסת "אליהו הנביא" בירושלים (ציור 11), עם פיתוחי עץ צבעוניים בסגנון רינסנס ספרדי מאוחר.

* * *

האבקות חוזרת ונשנית על יצירת חלל, המתאים ביותר לתפקידי בית הכנסת — זהו הקו האופיני שמגלה לנו החומר העובדתי המובא כאן, למרות צניעותו ודלותו בפרטים.

חושבני, שעלתה בידי להראות באמצעותו כיצד השתלבו הטיפוסים השונים — עתיקים עם מאוחרים יותר — וכיצד הצמיח השילוב דמויות חדשות, מותאמות לצרכי הפולחן.

הצבעתי על הקשר שנרקם בין היצירות של עדות רחוקות, על ההסתגלות לחמרי בנין חדשים ועל השימוש התכליתי בשיטות מבנה בלתי רגילות.

בכל אלה מורגש כוח חיים עז, למרות אבני הנגף שבתנאי החיים הקשים, והוא העושה את טיפוסי החלל מוכשרים להתפתחות נוספת.

אינני יכול לסיים את עבודתי בלא לפנות כאן אל חברי למקצוע, הארדיכלים היוצרים:

בבניני בתי הכנסיות של ימינו מורגש רק לעתים רחוקות הקשר אל העבר. הבנינים המונומנטליים והמפוארים הללו יכולים לשמש גם למטרות אחרות — אולמי קונצרטים וכיוצא בזה — ורק הסמלים היהודיים המודבקים פה ושם וספרי התורה בארון הקודש מעידים, כי לפנינו בית כנסת.

רק כאשר יעמיקו הארדיכלים חקר באוצר צורות החלל, המגלמים את מסורת היהדות, רק אז יוכלו, בשילוב האפשרויות הקונסטרוקטיביות הכרוכות בחמרי בנין מודרניים, ליצור — בגשתם לתיכון בית כנסת — חוליה חדשה בהתפתחות החלל הסאקראלי העברי.

התוכן

		עמ'
מבוא	. . . . .	ה
תאור הבנינים		
ירושלים:	1. בית כנסת הרמב"ן	י
	2. בית הכנסת של הקראים	סו
	3 — 6. בית הכנסת אליהו הנביא ובתי הכנסיות הסמוכים אליו (רבן יוחנן בן זכאי, "האמצעי" והאיסטנבולי)	יט
	7. בית מדרש כנסת ישראל וישיבת אור החיים	כד
	8—9. בתי הכנסיות "חורבת ר' יהודה החסיד" ו"תפארת ישראל" . . .	כז
חברון:	10. בית הכנסת "אברהם אבינו" של הספרדים	לא
טבריה:	11. בית כנסת הסניור	לג
	12. בית הכנסת הגדול של עדת האשכנזים	לד
	13. בית הכנסת של חסידי קרלין	לד
	14. בית הכנסת של חסידי סלונים	לה
	15. בית הכנסת של ר' אבן סעוד די האן	לו
	16. בית הכנסת הספרדי על יד בית הכנסת הגדול	לו
	17—19. Kohl-Watzinger מס' 1, 2, 4	לז
צפת:	20. בית כנסת האר"י של הספרדים	לח
	21. בית הכנסת של ר' יוסי הבנא ("מהר"י הלבן")	מ
	22. בית הכנסת ר' יצחק אבוהב	מב
	23. בית כנסת האר"י הקדוש של האשכנזים	מד
יפו:	24. בית הכנסת העתיק	מה
סיכומים	. . . . .	מו
I.	הטיפוסים של החלל	מו
II.	חלקי בית הכנסת הנספחים לאולם התפילה	נ
III.	תיכונו הפנימי וריהוטו של אולם התפילה	נב
IV.	לשאלות המבנה	נה
V.	עיטורים	נז

רשימת התרשימים

			עמ'
ירושלים:	א.	בית כנסת הרמב"ן — תכנית	י
	ב.	" " " — חתך ברוחב	יא
	ג.	בית הכנסת של הקראים — אולם התפילה והחדרים הסמוכים	סז
	ד.	" " " " — החלק העליון של האולם, עזרת נשים, חדרי מגורה הסמוכים	סז
	ה.	" " " " — תכנית הריקונסטרוקציה	יח
	ו.	ארבעת בתי הכנסיות של הקומפלקס אליהו הנביא	יט
	ז.	בית הכנסת אליהו הנביא	כ
	ח.	— א. בית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי	כב
		— ב. בית הכנסת האמצעי	כב
	ט.	בית הכנסת האיסטנבולי	כד
	י.	בית מדרש "כנסת ישראל" וישיבת "אור החיים"	כה
		א. האולם, חדר הישיבה, עזרת הנשים	
		ב. תכנית המקוה	
	יא.	בית הכנסת "תפארת ישראל": תכנית האולם	כט
	יב.	" " " " : תכנית המקוה	כט
חברון:	יג.	בית הכנסת "אברהם אבינו"	לא
טבריה:	יד.	בית כנסת הסניור	לג
	טו.	בית הכנסת הגדול	לד
	טז.	בית הכנסת של חסידי קרלין	לה
	יז.	בית הכנסת של חסידי סלונים: תכנית	לה
	יח.	" " " " " : חתך	לה
	יט.	בית הכנסת של ר' אבן סעוד די האן	לו
צפת:	כ.	בית כנסת האר"י של הספרדים	לט
	כא.	בית כנסת של ר' יוסי הבנא	מא
	כב.	בית הכנסת ר' יצחק אבוהב	מג

ה ע ר ה: כיוון הצפון סומן בתרשימים על ידי חץ.

רשימת־הציורים

ירושלים: בשער הספר: הכניסה לחצר של בית הכנסת האיסטנבולי

ציור 1. בית כנסת הרמב"ן, קמרונים עם סימן תחתית הכיפה
2. " " " עמוד "3"
3. " " " עמוד "4" עם הכותרת הביזנטית
4. בית הכנסת של הקראים — עמוד התווך
5. " " " " — הפינה הצפונית המזרחית
6. " " " " — השקע עם הפמוטים
7. " " " " — המעבר מן החדר המוארך לבור המים
8. בית הכנסת אליהו הנביא — הבימה
9. " " " " — ארון הקודש
10. " " " " — "כסא אליהו הנביא"
11. " " " " — "כסא החתן" שהובא מספרד
12. בית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי — האבן הסוגרת של הקמרון האמצעי
13. " " " " " — עזרת הנשים
14. " " " " " — ההיכל
15. " " " " " — פרט של ארון הקודש
16. " " " " " — מראה הבימה
17. בית הכנסת האמצעי — מראה הצד המערבי
18. " " " — העיטור מעל לכניסה מן החצר הפנימית
19. " " " — האולם בכיוון לארון הקודש
20. בית הכנסת האיסטנבולי — הפינה הדרומית־מזרחית
21. " " " — מראה ארון הקודש
22. " " " — הבימה ועזרת הנשים
23. " " " — אורנמנט הרימונים המעטר את הבימה
24. "אור החיים" — מראה החלל בכיוון לארונות הקודש
25. " " — פרטי ארון הקודש
26. חורבת ר' יהודה החסיד ובית הכנסת "תפארת ישראל" על רקע העיר
27. חורבת ר' יהודה החסיד — קיר ארון הקודש
28. " " " — פרט של ארון הקודש ועמוד החזן
29. " " " — המראה החיצוני של הצד המזרחי
30. " " " — המראה החיצוני של הצד המערבי
31. בית הכנסת "תפארת ישראל" — החזית המערבית
32. " " " " — מראה הפנדנטיב בפינה צפונית מזרחית
33. בית הכנסת "תפארת ישראל" — ארון הקודש
34. " " " " — מראה הבימה

חברון: ציור 35. "אברהם אבינו" — הסביבה העזובה של בית הכנסת; בתמונה — כיפת בית הכנסת
36. " " — מראת הפנים
37. " " — הבימה

38. "אברהם אבינו" — ארון הקודש
39. " " — ארון הקודש פתוח
40. " " — ספרי תורה עתיקים
41. " " — הדלת העתיקה שהובאה מעזה
42. " " — האולם במצבו הנוכחי

טבריה: ציור 43. בית כנסת הסניור — מראה הכיפה
44. " " " — פנים האולם עם מראה הבימה
45. " " " — ארון הקודש
46. בית הכנסת הגדול — הפינה המזרחית־הצפונית
47. " " " — מסגרת ארון הקודש העיקרי והפינה הדרומית־המזרחית
48. בית הכנסת של חסידי קרלין — מראה ארון הקודש והבימה
49. בית הכנסת של חסידי סלונים — מראה פנים האולם

צפת: ציור 50. בית כנסת האר"י של הספרדים — החזית המערבית והדרומית
51. " " " " " — החלק העליון של החזית הצפונית
52. " " " " " — ארונות הקודש
53. " " " " " — מראה הבימה
54. בית הכנסת של ר' יוסי הבנא — לוחות הזכרון באולם
55. " " " " " — החצר
56. " " " " " — מראה הבימה
57. " " " " " — מבט לצד עזרת הנשים; מימין ארון הקודש
58. " " " " " — קישוטי ארון הקודש
59. בית הכנסת ר' יצחק אבוהב — החזית המערבית
60. " " " " — השער לאולם מצד החצר
61. " " " " — כיפת האולם
62. " " " " — קמרוני האולם הדרומיים
63. " " " " — פרט של קמרון
64. " " " " — הבימה, מבט מדרום
65. " " " " — מראה הפנים עם הבימה
66. " " " " — ארון הקודש
67. בית כנסת האר"י של האשכנזים — החזית המערבית
68. " " " " " — פרט של החזית המערבית
69. " " " " " — ארון הקודש
70. " " " " " — פרטי העיטור של ארון הקודש
71. " " " " " — פנים האולם, העמודים והבימה
72. " " " " " — פרטי הקמור וכותרת העמוד

יפו: ציור 73. פנים האולם במצבו הנוכחי — מבט כלפי ארון הקודש
74. פנים האולם במצבו הנוכחי — מבט לצד הבימה החרבה
75. פנים האולם — מבט כלפי ארון הקודש במצבו הקודם